

Kerkelijke betrokkenheid

In Nederland

1600-2010

Masterscriptie door

Robert Stigter

Utrecht 2010

Inhoud

Inhoud	2
1. Inleiding	3
2. Literatuur	9
3. Kerkelijke betrokkenheid.....	11
3.1 De beperkingen van de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid	11
3.2 VS.....	14
4. Amsterdam	16
4.1 Kerkdiensten.....	17
4.2 Aanhangers.....	21
4.3 Financiën	25
4.4 Rituelen	29
4.5 Conclusie	31
4.6 Controlegroep: dissenters	32
5. Friesland	37
5.1 St. Annaparochie	37
5.2 Heeg.....	40
5.3 Heerenveen	42
5.4 Sloten.....	44
5.5 Sneek	47
5.6 Conclusie	50
6. Graft.....	53
7. Klaaswaal	60
8. Conclusie	63
9. Summary.....	66
10. Bibliografie.....	67
Bijlagen	69
I Bevolking Amsterdam	69
II Toename aantal predikanten Amsterdam t.o.v bevolkingstoename.....	69
III Aandeel en absolute aantallen gezindten in Amsterdam	70
IV Ontwikkeling aantal kerkgangers in Amsterdam	71

1. Inleiding

De seculariseringstheorie stelt dat religie steeds minder belangrijk is in een samenleving naarmate een samenleving moderner wordt. Volgens Jeffrey Hadden kan de seculariseringstheorie als volgt worden samengevat:

*Once the World was filled with the sacred-in thought, practice, and institutional form. After the Reformation and the Renaissance, the forces of modernization swept across the globe and secularization, a corollary historical process, loosened the dominance of the sacred. In due course, the sacred shall disappear altogether except, possibly, in the private realm.*¹

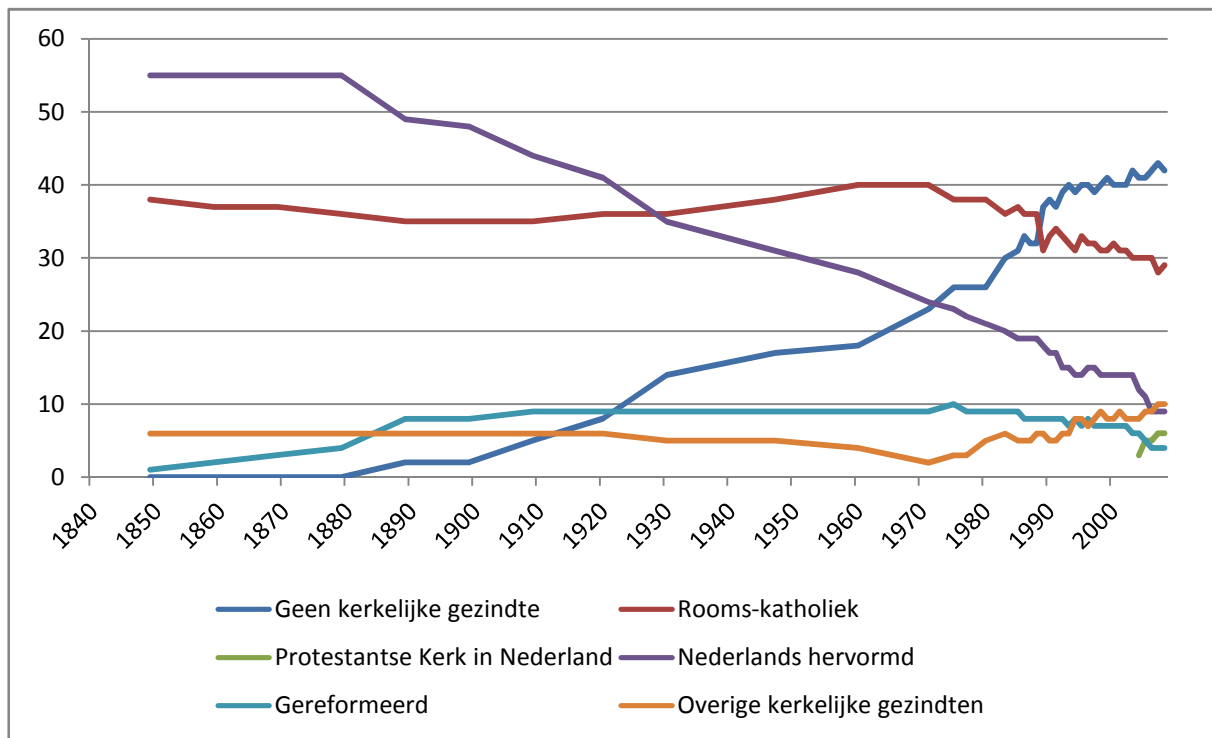
De oorzaken van de secularisatie van de Europese samenlevingen, moeten volgens Owen Chadwick gezocht worden in sociale veranderingen (mechanisatie en urbanisatie) en ontwikkelingen van nieuwe ideeën (als die van Marx en Voltaire).² Beide veranderingen worden gezien als onderdeel van de ontwikkeling van moderne samenlevingen. De seculariseringstheorie, waarover met name in de jaren zeventig consensus bestond onder sociologen, werd in 1987 aangevallen door Hadden.³ Hij zag het ontstaan van de seculariseringstheorie als een gevolg van het positivistische denken binnen de sociologie. Hadden concludeerde dat wat Amerikanen geloofden weliswaar dynamisch was, maar dat gegevens wat betreft kerkgang en kerklidmaatschap wezen op een stabilisatie van het 'religieus zijn' in de Verenigde Staten.

Geldt deze stabilisatie ook voor Nederland? Godsdienstsociologen gaan er vanuit dat er in Nederland een proces van ontkerkelijking heeft plaatsgevonden of nog steeds plaatsvindt. Dat wil zeggen dat steeds minder mensen 'van de kerk zijn'. Zij komen tot deze conclusie door te kijken naar de ontwikkeling van de kerkgang en het aantal mensen dat aangeeft tot een kerk te behoren. Het blijkt dat de kerkgang in ieder geval vanaf 1970 is afgenomen en dat het aantal mensen dat aangeeft tot een kerk te behoren vanaf 1900 is gedaald.

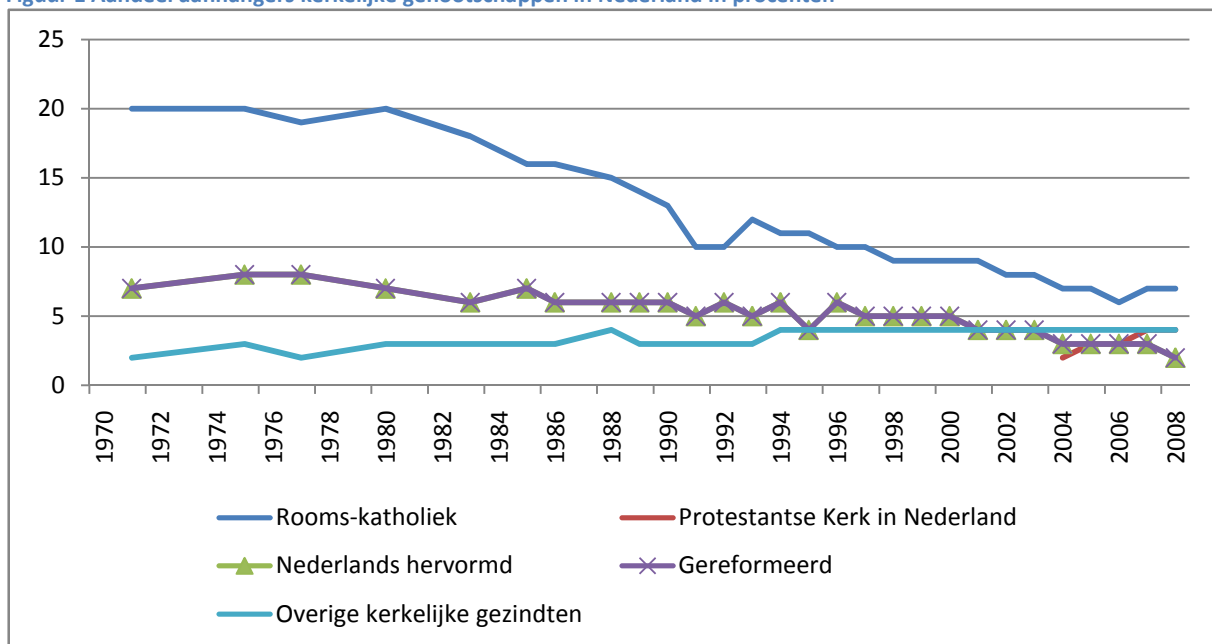
¹ Hadden, 'Toward desacralizing secularization theory', 598.

² Chadwick, *The secularization of the European mind*, 17.

³ Hadden, 'Toward desacralizing secularization theory'.

Figuur 1 Aandeel aanhangers kerkelijke genootschappen in Nederland in procenten⁴

Figuur 2 Maandelijke kerkgangers per kerkgenootschap in Nederland in procenten⁵

Beide grafieken wijzen er inderdaad op dat het aantal mensen dat iets met de kerk heeft in de afgelopen eeuw is gedaald. Maar om deze ontwikkeling in het juiste perspectief te kunnen zien, zouden we eigenlijk moeten hoe het zit met het 'van de kerk zijn' in de periode vóór 1850. Als we op zoek gaan naar wat er tot nu toe geschreven is over het 'van de kerk zijn' in deze periode, stuiten we al snel op geïdealiseerde plaatjes. Zo schreef de hoogleraar kerkgeschiedenis S.D. van Veen aan het

⁴ Gebaseerd op: CBS, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37944&D1=0-5&D2=a&HDR=T&STB=G1&CHARTTYPE=2&VW=T>, bezocht in juni 2010.

⁵ Ibidem.

begin van de twintigste eeuw: 'In de zeventiende eeuw kon men hier te lande zich het godsdienstig leven niet voorstellen buiten de inrichting der kerk. Ieder Nederlander behoorde tot een kerk, moest er voor zijn fatsoen eigenlijk wel toe behooren, en de zeer enkelen, die van geen kerk wilden weten, waren uitzonderingen, die den regel bevestigden. De kerk was een belangrijke factor in het persoonlijk, huiselijk en maatschappelijk leven van den Nederlandschen burger.'⁶ Dit citaat uit het artikel 'Het kerkelijk leven' leert ons meer over hoe aan het begin van de twintigste eeuw over de zeventiende eeuw werd gedacht, dan over hoeveel mensen in die tijd bij de kerk hoorde. Wat we nodig hebben om een beter inzicht te krijgen in de mate waarin mensen vóór 1850 bij de kerk hoorde, zijn kwantificeerbare gegevens. Het probleem is dat er vóór 1796 geen onderzoeken zijn gedaan naar tot wat voor kerk inwoners van Nederland zichzelf rekenden. Ook hebben we eigenlijk geen idee hoe het zat met de kerkgang voor die tijd. We moeten dus op zoek naar andere gegevens die ons iets kunnen vertellen over de mate waarin mensen 'van de kerk waren'. Kerkelijke archieven hebben meer dan genoeg gegevens overgeleverd. Maar welke van deze gegevens zouden waardevol kunnen?

In zijn boek 'An antonomy of the world's beliefs' bracht de toonaangevende godsdienstwetenschapper Ninian Smart zeven dimensies van religie naar voren: de *Ritual, Mythic or narrative, Experiential and Emotional, Ethical and Legal, Social* en de *Material dimension*.⁷ Voor verschillende van deze dimensies zijn data te vinden in de kerkelijke archieven of in de data van de godsdienstsociologie. Op het gebied van rituelen weten we iets over het aantal gesloten huwelijken, het aantal dopelingen en belijdenissen. Op het gebied van het doorgeven van verhalen hebben we gegevens over het aantal kerkdiensten dat werd gehouden en daarmee samenhangend het aantal predikers dat werd aangesteld. Over de ervaringen van mensen en hun emoties hebben we uiteraard geen kwantificeerbare gegevens. Wat betreft de *legal* dimensie hebben we gegevens over het aantal mensen dat officieel bij een kerk hoorde met daarbij horende rechten en plichten. Op het gebied van de sociale dimensie hebben we data wat betreft het aantal mensen dat zichzelf tot een kerkelijke gezindte rekende en het aantal mensen dat de kerk bezocht. Met betrekking tot de materiële dimensie weten we iets over het aantal kerkgebouwen maar ook over de financiën die bij het beheren van een kerkelijke gemeente kwamen kijken.

Hoe kunnen we met behulp van deze gegevens onderzoeken hoe het 'van de kerk zijn' in Nederland zich de afgelopen eeuwen heeft ontwikkeld? Eerst moeten we vaststellen waarnaar we op zoek zijn. Bij het bestuderen van de literatuur, ben ik tot de conclusie gekomen dat bovenstaande

⁶ Veen, 'Het kerkelijk leven', 4.

⁷ Smart, *An antonomy of the world's beliefs*.

gegevens in vijf dimensies zijn samen te vatten.⁸ De eerste dimensie is het aantal mensen dat zichzelf tot een bepaald kerkelijk genootschap rekent. Informatie hieromtrent kunnen we verkrijgen uit de volkstellingen die in Nederland zijn gehouden tussen 1796 en 1971. Aan deze dimensie wordt door sociologen zeer veel waarde gehecht. In hoeverre dat terecht is, zal in het onderstaande besproken worden.

De tweede dimensie is het aantal kerkleden. Het voordeel van deze dimensie is dat tamelijk eenvoudig is om de lidmaatschapsgegevens van de grote kerkgenootschappen in Nederland te verzamelen. Een probleem van deze dimensie is dat veel mensen zich niet verbonden voelen met een kerk terwijl zij wel in het lidmaatschapregister staan opgenomen, bijvoorbeeld omdat zij gedoopt zijn. Daarnaast rijst de vraag welke definitie van lidmaatschap gehanteerd moet worden. Elk kerkelijk genootschap heeft zijn eigen definitie van lidmaatschap. In de ene kerk is men lid als men gedoopt is, in de andere kerk wanneer men belijdenis heeft gedaan. Tenslotte zijn er ook kerken die geen officieel lidmaatschap kennen. Bovendien is de definitie van lidmaatschap in veel kerken in de afgelopen eeuwen veranderd. Een ander belangrijke kanttekening is dat het aantal leden in de afgelopen vier eeuwen voor slechts weinig kerken met enige zekerheid is te achterhalen.

Een derde dimensie van het 'bij de kerk horen' is dat mensen bij de kerk horen wanneer ze met enige regelmaat een kerkdienst bezoeken. Een voordeel van deze dimensie is dat zij afrekenen met de mogelijkheid om alleen in woorden te behoren tot een kerk die dimensie 1 mogelijk laat en met de papieren werkelijkheid die de tweede dimensie kan scheppen. Een kerkganger is immers per definitie iemand met een zekere betrokkenheid tot de betreffende kerk. Een nadeel van deze dimensie is dat harde gegevens voor de afgelopen vier eeuwen grotendeels ontbreken. Schattingen op basis van de grote van een kerk of het aantal diensten per zondag hebben vanwege een groot aantal variabelen (het aantal kerkenbanken, het aantal stapplaatsen, het feit dat kerkdiensten niet per definitie plaatsvinden op basis van de vraag van toehoorders) een relatief grote onzekerheidsfactor.

Een vierde dimensie van de mate waarin mensen 'bij de kerk horen' is de rituele betrokkenheid. Het aantal mensen dat zich in een bepaalde kerk laat dopen, trouwen of aan Avondmaal of Eucharistie deelneemt, zegt iets over het aantal mensen dat bij de kerk hoort. Een voordeel van deze dimensie is dat zeker het aantal dopelingen voor relatief veel plaatsen voor

⁸ De keuze voor deze dimensies is vooral gebaseerd op het feit dat zij in de gebruikte bronnen te vinden zijn voor langere perioden. Een andere, interessante indeling van dimensies wordt gehanteerd door Grace Davie in *Religion in Modern Europe*. Ook hij gebruikt vijf dimensies of indicatoren: *denominational allegiance, reported church attendance, attitudes towards the church, dimensies of religious belief, some measurement of subjective religious disposition*. Hij clustert deze dimensies in twee hoofdgroepen: *feelings, experience, and the more numinous religious beliefs* en aan de andere kant *those which measure religious orthodoxy, ritual participation, and institutional attachment*. Van deze hoofdgroepen concentreert deze scriptie zich volledig op de tweede omdat voor de eerste groep vrijwel geen kwantitatieve informatie beschikbaar is van voor 1970. Hoewel er duidelijk overeenkomsten zijn, is de indeling van Davie dus niet geschikt voor een onderzoek dat meerdere eeuwen beslaat.

relatief lange perioden goed zijn overgeleverd. Een ander voordeel is dat rituelen in alle kerken werden gehanteerd, zij het met verschillende betekenissen. Een nadeel van deze dimensie is dat de mate waarin niet-kerkleden of alleen vaste kerkgangers aan deze rituelen deelnamen per plaats en tijd kon verschillen. Of het doopritueel is voorbehouden aan kinderen van leden of bediend wordt aan elk kind dat in de stad geboren wordt, maakt nogal een verschil als we naar aanleiding van doopgegevens willen kijken wie er tot de kerk behoort.

Een vijfde dimensie van 'bij de kerk horen' is de financiële betrokkenheid. Iemand die geld aan de kerk geeft, toont daarmee zijn of haar betrokkenheid bij de kerk. Het voordeel van deze dimensie is dat er relatief veel financiële gegevens van de kerk bewaard zijn gebleven. Opbrengsten en uitgaven van diaconie en collecten zijn relatief eenvoudig bereikbaar. Een nadeel is dat deze gegevens moeilijk te interpreteren zijn. Als de inkomsten uit collecten toenemen, kan dat verschillende dingen betekenen. Het kan zijn dat dezelfde mensen meer kerkelijk betrokken raken of dat er meer mensen kerkelijk betrokken raken of dat de kerkelijk betrokken mensen welvarender worden. Daarnaast kan het betekenen dat er meer armen zijn waardoor de armenzorg een hogere prioriteit krijgt of dat er sprake is van inflatie. Bij de diaconie speelt vervolgens ook nog mee dat ook de wereldlijke overheid verantwoordelijk was voor een deel van de armenzorg. Dat bracht met zich mee dat diaconieën er belang bij hadden om armen niet tot hun kerkgenootschap te rekenen. Ook een verandering in de verhouding tussen wereldlijke en kerkelijke armenzorg kon ten grondslag liggen aan een verandering van de inkomsten en uitgaven van de diaconie.

We hebben dus vijf dimensies waarmee we kerkelijke betrokkenheid in Nederland kunnen meten. Maar hoe moeten we de resultaten van deze metingen interpreteren? Wat zegt het ons als we weten dat het aantal dopelingen in een bepaald dorp 14 per jaar betrof? Helemaal niks. We kunnen pas gegevens interpreteren als we over gegevens voor verschillende en langdurige perioden beschikken. Als we het jaarlijkse aantal dopelingen in de perioden 1622-1670 en 1800-1873 weten, kunnen we al heel wat meer zeggen over het aantal mensen dat 'bij de kerk hoorde'. Maar we verwerven pas echt een inzicht in de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid, als we voor dezelfde perioden ook iets te weten komen over het aantal lidmaten. Op het moment dat we ook op het gebied van een derde dimensie kennis over deze perioden hebben en we zien bepaalde patronen terugkomen of juist verschillen tussen de drie dimensies, kunnen we met enige stelligheid conclusies gaan trekken.

Naast dat we ons op vijf dimensies en bepaalde perioden concentreren, moeten we ook kiezen voor bepaalde gebieden. We hebben geen idee hoeveel mensen er in 1623 in Nederland gedoopt werden. Er werden in deze tijd immers vrijwel geen gegevens op het niveau van de staat bijeengebracht. De meeste kerkelijke bronnen hadden betrekking op een kerkelijke provincie of classis of op het niveau van een stad of dorp. We zullen ons in een onderzoek naar kerkelijke

betrokkenheid in Nederland dus moeten concentreren op een aantal steden en dorpen in Nederland. Aan welke eisen zou zo'n plaats dan moeten voldoen om in dit onderzoek te kunnen worden opgenomen?

In de eerste plaats moeten voor de gekozen plaatsen meerdere van de genoemde dimensies bekend zijn. Deze informatie moet ook niet alleen beschikbaar zijn in primaire bronnen (zoals kerkelijke archieven), maar al in de archieven zijn opgedoken door andere historici. Een onderzoek dat pretendeert iets over Nederland te zeggen moet zich immers op een groot aantal plaatsen concentreren. Omwille van de tijd is er geen ruimte voor een diepgravend onderzoek in de archieven en moet de informatie al aan de oppervlakte verschenen zijn. Een tweede eis is dat er voor meerdere perioden iets over de ontwikkeling van de dimensies bekend is. Voor vrij veel plaatsen zijn één of meerdere dimensies te vinden voor de negentiende eeuw. Het aantal plaatsen waarbij we ook enkele dimensies voor de zeventiende eeuw kunnen interpreteren is echter vrij beperkt. Alleen plaatsen waar voor minimaal drie dimensies gegevens beschikbaar zijn voor langere perioden, zijn daarom opgenomen in dit onderzoek.

Naast een concentratie op dimensies, perioden en gebieden, is er ook gekozen voor een concentratie op een bepaalde kerk: de Gereformeerde Kerk zoals deze in Nederland tot 1816 bestond en vervolgens een doorstart maakte als de Hervormde Kerk. Voor deze concentratie is gekozen omdat deze kerk tussen 1600 en 1950 de dominante kerk was in al de besproken gebieden. Daarnaast is deze kerk ook het meest onderwerp van onderzoek met betrekking tot kerkelijke betrokkenheid geweest. Het zijn vooral protestanten geweest die bezorgd waren over het niveau van kerkelijke betrokkenheid in Nederland en daar hun onderzoeksobject van hebben gemaakt.

Hoe heeft de kerkelijke betrokkenheid in Nederland zich in de laatste vier eeuwen ontwikkeld? Deze vraag zal centraal staan in deze scriptie. Het onderzoek is echter geen poging om tot een definitief antwoord op deze vraag te komen. Het is doel is vooral om te kijken wat voor beeld we van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Nederland krijgen als we de hierboven beschreven methode hanteren. Deze methode houdt in dat we kijken naar een periode van enkele eeuwen in plaats van enkele tientallen jaren. Daarnaast onderzoeken we de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid met gebruikmaking van vijf dimensies in plaats van slechts één of twee dimensies. Maar waarom is het zo belangrijk om naar een langere periode en meerdere dimensies te kijken? Om dit duidelijk te maken, zal ik eerst gebruikte literatuur bespreken en vervolgens laten zien wat er gebeurd als er niet met een langere periode of meerdere dimensies wordt gewerkt.

2. Literatuur

Het boek van J.P. Kruijt *De onkerkelijkheid in Nederland* (1933) wordt als een van de eerste belangrijke werken in de godsdienstsociologie van Nederlandse bodem gezien. In dit boek geeft Kruijt op basis van de statistische informatie die voor hem beschikbaar was, een overzicht van de ontwikkeling van ontkerkelijking (het proces waarbij steeds meer mensen niet kerkelijk betrokken zijn) in de verschillende Nederlandse regio's. Relevant voor deze scriptie is dat hij onderscheid maakt tussen kerkelijken en onkerkelijken (zij de wel of niet lid zijn van een kerk) en kerksen en onkerksen (zij die wel of niet trouw de godsdienstoefening bijwonen).¹² Kruijt behandelt dus de eerste en derde dimensie van kerkelijke betrokkenheid die in de inleiding werden genoemd. Naast deze criteria, maakt Kruijt ook een onderscheid tussen gelovigen en ongelovigen. Kruijt geeft ook een interpretatie van de verschillende oorzaken van ontkerkelijking. Hij ziet ontkerkelijking als een proces van zuivering waarbij de kerk wordt gezuiverd van ongelovig lieden. Waar vroeger grote groepen ongelovigen onderdeel van de kerk waren geweest, zouden zij nu met name vanwege de sociale veranderingen in de maatschappij de behoefte hebben om de kerk te verlaten. Dit zou goed zijn voor de kerk aangezien zij zich nu op haar kerntaak zou kunnen gaan concentreren.

De dimensies die Kruijt gebruikt zijn dus bedoeld om te achterhalen hoe groot de groep 'ware gelovigen' is geweest. Voor een historicus die probeert zonder waardeoordelen een beeld van het verleden te schetsen, kan dit niet het doel van een onderzoek naar kerkelijke betrokkenheid zijn. Door gebruik te maken van vijf verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid, gaan we uit van een meer objectieve benadering. Het doel is niet om te achterhalen hoeveel mensen er werkelijk kerkelijk betrokken zijn geweest. Het doel is te ontdekken op welke manieren mensen betrokken zijn geweest bij de kerk.

Een andere gezaghebbende godsdienstsociologische bron vormt de indrukwekkende serie *Handboek pastorale sociologie* onder redactie van Dr. W. Banning. Deze serie beschrijft de stand van de Hervormde Kerk in de verschillende regio's tot in detail. Helaas heeft niemand zich er tot nu toe aan gewaagd om naar aanleiding van dit boek een samenvattend overzicht voor Nederland als geheel te schrijven. De serie doet niet of nauwelijks een poging om de kerkelijke situatie van Nederland te interpreteren, maar presenteert een indrukwekkende hoeveelheid aan gegevens. Banning en zijn medeauteurs geven tot op het niveau van gemeenten een overzicht van de kerken waartoe de inwoners van deze gemeenten zeggen te behoren. Van deze serie zal ik dan ook vooral gebruik maken wat betreft de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid.

Het tweede soort bronnen waarop deze scriptie is gebaseerd, zijn de werken van historici. Voor Amsterdam betreft het hier vooral de vijfdelige serie van R.B. Evenhuis over de geschiedenis

¹² Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 10.

van de Hervormde Kerk in Amsterdam in de periode 1500-1900. Uit dit werk kon ik onder andere putten voor gegevens wat betreft kerken, kerkdiensten, predikanten, bevolkingsgegevens en de diaconie. Wat in deze serie vooral ontbrak was een opgave van het aantal lidmaten. Voor meer informatie omtrent het aantal inwoners en het aantal dopelingen kon ik terecht in Jonathan Israel's *The Dutch Republic*. J.A. de Kok's werk *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* verschaftte vooral cijfers wat betreft de bevolking en de volkstellingen van de eerste helft van de negentiende eeuw. Wat betreft de financiële dimensie van kerkelijke betrokkenheid is vooral het werk van David Bos belangrijk geweest voor deze scriptie.

Bij het onderzoeken van de kerkelijke betrokkenheid in Friesland heb ik vooral gebruik gemaakt van het werk van Wiebe Bergsma. Dit werk verschaftte gegevens over het aantal lidmaten en inwoners van de behandelde Friese plaatsen. Bergsma plaatst zichzelf in de school van Woltjer die er vanuit gaat dat het aandeel lidmaten als deel van de bevolking doorslaggevend is om vast te stellen in hoeverre mensen kerkelijk betrokken zijn geweest bij de publieke kerk. Een probleem van deze benadering is dat zij weinig kan zeggen over de kerkelijke betrokkenheid van de 'liefhebbers'. Deze liefhebbers waren geen lidmaat waren maar wel op een bepaalde manier betrokken waren bij het reilen en zeilen van de publieke kerk. De kerkelijke betrokkenheid van deze groep 'liefhebbers' is alleen meetbaar als ook andere dimensies worden meegewogen.¹³

Voor Klaaswaal ben ik afhankelijk geweest van één boek: *Vier eeuwen in Oud-Cromstrijen, Kerk en school in Klaaswaal 1566-1966* van M. Allewijn. De gegevens uit dit boek heb ik aangevuld met gegevens van de volkstellingen uit de werken van Kok en Banning. Door het gebrek aan informatie kon daarom op slechts twee van de dimensies van kerkelijke betrokkenheid worden ingegaan. Desondanks is Klaaswaal onderdeel van dit onderzoek, omdat het een mooi tegenwicht kon bieden aan atypische plekken wat betreft kerkelijke betrokkenheid zoals Amsterdam en Friesland.

De vroege geschiedenis van kerkelijke betrokkenheid in Graft is afkomstig uit de studie naar Graft door A. Th. van Deursen. Het werk van Van Deursen is bijzonder, omdat het een studie naar een gewoon dorpje in de Hollandse polder betreft. Voor deze scriptie is het echter vooral van belang dat zijn studie gegevens bevat voor de tweede, derde, vierde en vijfde dimensie van kerkelijke betrokkenheid. De manier waarop Van Deursen aan deze cijfers interpreteert, is echter anders dan dat zij in deze scriptie geïnterpreteerd zullen worden. Van Deursen is voortdurend opzoek naar hoe deze cijfers bijdragen aan een beter inzicht in hét aandeel dat de gereformeerden uitmaakten van de bevolking van Graft. Daarbij gaat Van Deursen voorbij aan het feit dat de verschillende dimensies van

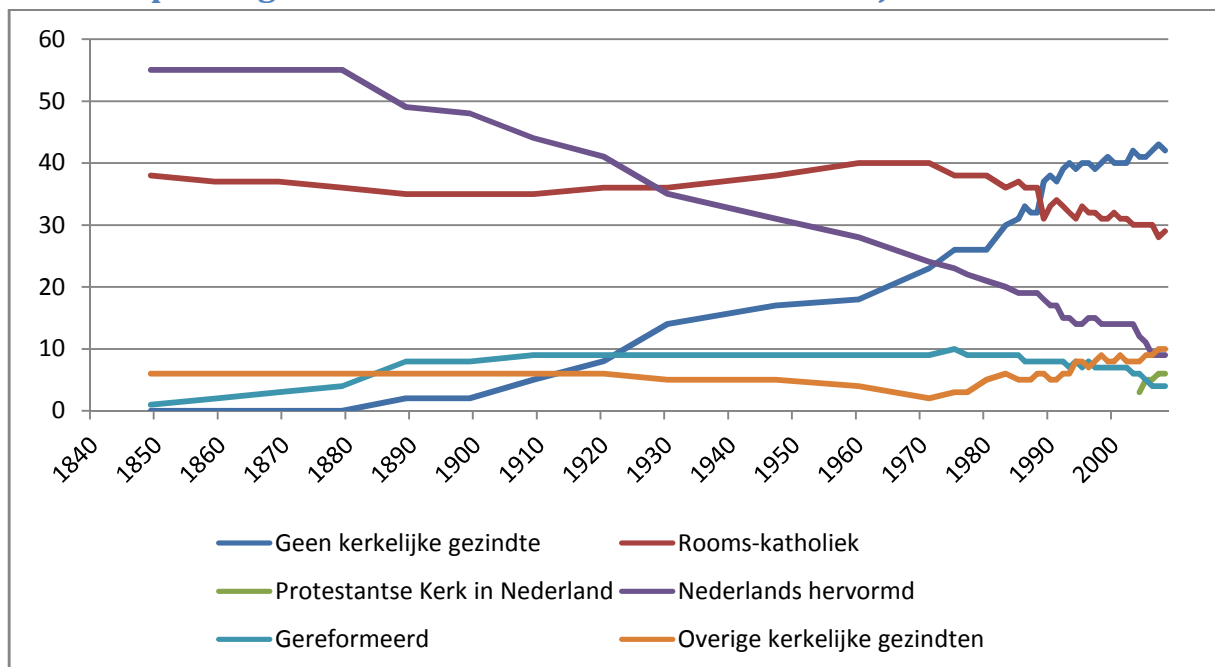
¹³ Om ook andere dimensies te betrekken, heb ik gebruik gemaakt van het werk van J.A. Faber waar ik uit kon putten voor de doopstatistieken. De gegevens van de volkstellingen zijn afkomstig uit het werk van R.J. Staverman en wederom de serie van Banning. Op deze manier konden drie van de vijf dimensies van kerkelijke betrokkenheid voor Friesland behandeld worden.

kerkelijke betrokkenheid los van elkaar kunnen staan en dat bijvoorbeeld een relatief groot aantal dopelingen niet direct hoeft te wijzen op een groot aandeel lidmaten. In plaats van de verschillende dimensies op elkaar te plakken om zo tot één percentage gereformeerden te komen, zal ik de dimensies naast elkaar laten bestaan om zo oog te houden voor de verschillende manieren waarop mensen bij de kerk betrokken konden zijn.

3. Kerkelijke betrokkenheid

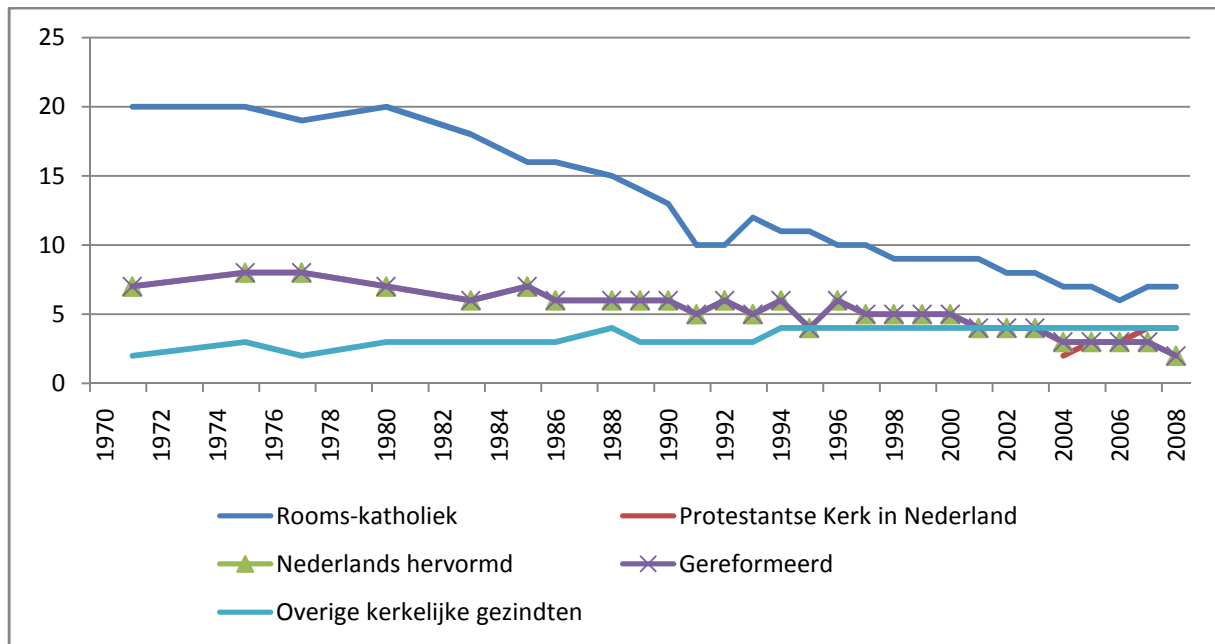
In het vorige hoofdstuk zagen we dat verschillende auteurs een andere benadering van de verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid hanteren. Maar het feit dat zij een andere benadering hanteerden, wil natuurlijk niet zeggen dat zij met een onjuiste visie op de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid voor de dag komen. In dit hoofdstuk wil ik ingaan op twee benaderingen van kerkelijke betrokkenheid die, mijns inziens, wel problematisch zijn. De eerste benadering die besproken zal worden, is de benadering die gehanteerd wordt door het CBS en het SCP. Beide onderzoeksbureaus gaan er vanuit dat de mate waarin mensen zichzelf tot een bepaald kerkgenootschap rekenen, een goed beeld geeft van de mate waarin mensen 'bij de kerk horen'. Een tweede benadering die kritisch besproken zal worden, heeft betrekking op de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in de Verenigde Staten rond 1800.

3.1 De beperkingen van de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid

Figuur 3 Aandeel aanhangers kerkelijke genootschappen in Nederland¹⁴

¹⁴ Gebaseerd op: CBS, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37944&D1=0-5&D2=a&HDR=T&STB=G1&CHARTTYPE=2&VW=T>

Figuur 4 Kerkgangers per kerkelijk genootschap in Nederland¹⁵

Uit de hierboven gepresenteerde gegevens blijkt dat het aandeel mensen dat zichzelf niet tot een kerkelijke gezindte rekent, sinds het einde van de negentiende eeuw gestaag toeneemt. Tussen de Tweede Wereldoorlog en 1960 valt de toename stil, om vervolgens in de jaren zestig en zeventig weer te versnellen. De jaren tachtig vormen daarna een periode van snelle toename. Daarna neemt hun aandeel volgens de gegevens van het CBS nauwelijks meer toe. Wat betreft de kerkgang zien we dat de jaren tachtig een periode van snelle achteruitgang zijn. Deze achteruitgang zet zich in de jaren negentig langzaam door en komt in het eerste decennium van de nieuwe eeuw min of meer tot stilstand.

Deze gegevens lijken een duidelijk beeld te schetsen van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in de laatste decennia. Er bestaat echter een groot verschil tussen percentage het kerkelijk betrokkenen in Nederland, dat wordt geconstateerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Sociaal en Cultureel Planbureau.¹⁶

¹⁵ Gebaseerd op: CBS, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37944&D1=0-5&D2=a&HDR=T&STB=G1&CHARTTYPE=2&VW=T>

¹⁶ Stigter, 'Kerklidmaatschap en kerkgang'.

	rooms-katholiek	Nederlands-hervomd	gereformeerd	Anders	Totaal
Kerkelijke registers 2000	31,7	12,4	6,6		51
CBS 2001 (eentrapsbenadering)	30	14	7	10	61
SCP 1998 (eentrapsbenadering)	23/24	12/13	8	11	55
SCP 1998 (tweetrapsbenadering)	19	10	7	5	41

Tabel 1 percentage kerkleden als deel van Nederlandse bevolking¹⁷

Het verschil tussen de onderzoeken kan deels worden verklaard uit het feit dat bij gebruik van de eentrapsbenadering slechts één vraag wordt gesteld, namelijk tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering de ondervraagde behoort. Bij een tweetrapsbenadering wordt eerst gevraagd óf de respondent zich tot een kerk of levensbeschouwelijke groepering rekent en zo ja tot welke groepering. Het blijkt dat ongeveer 19 procent van de ondervraagden bij een eentrapsbenadering aangeeft wel tot een groepering te behoren, terwijl zij zich bij een tweetrapsbenadering niet tot een levensbeschouwelijke groepering rekenen.¹⁸ Dit zijn de zogenaamde ‘wisselaars’.

Hoeveel procent van de Nederlandse bevolking behoort er tegenwoordig tot een kerkgenootschap? Gaat het om 41, 51, 55 of 61 procent? Het hangt er dus maar vanaf welke definitie van kerklidmaatschap wordt gebruikt. Welke definitie wordt gebruikt is ook bepalend voor het vaststellen van de kerkgang onder kerkleden. Het SCP heeft onderzocht dat 57 procent van de kerkelijken, 6 procent van de wisselaars en 1 procent van de buitenkerkelijken, minstens 1 keer per maand ter kerke gaat.¹⁹ Wanneer deze percentages worden verrekend met het deel wat zij volgens dit onderzoek uitmaken van de Nederlandse bevolking, komen we tot de conclusie dat ongeveer 25% van de Nederlandse bevolking in 1998 minimaal één keer per maand een kerkdienst bezoekt.²⁰ Als bij een eentrapsbenadering 60 procent van de bevolking lid is van een kerk waarvan 41 procent kerkelijken en 19 procent wisselaars, betekent dit dat slechts 40,9 procent van de kerkleden regelmatig ter kerke ging.²¹ Als de tweetrapsbenadering gebruikt wordt gaat het om 57 procent van de kerkleden die 1 keer per maand naar de kerk ging. Het verschil tussen de eentraps- en de tweetrapsbenadering voor de kerkgang onder kerkleden is dus ruim 16 procent.²²

¹⁷ Becker, ‘Church membership investigated’, 60;

CBS, ‘Kerkelijkheid in Nederland’; Becker, ‘De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes’, 12.

¹⁸ Becker, ‘De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes’, 13.

¹⁹ Becker, ‘De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes’, 16.

²⁰ $(0,41 \times 0,57 + 0,19 \times 0,06 + 0,4 \times 0,01) \times 100\% = 23,27 + 1,14 + 0,4 = 24,81\%$; Het CBS beweerd daarentegen dat in 2001 ruim 20 procent van de bevolking 1 keer per maand ter kerke ging. CBS, ‘Kerkelijkheid in Nederland’.

²¹ $(41/60 \times 0,57 + 19/60 \times 0,06) \times 100\% = 38,95 + 1,9 = 40,85\%$.

²² $57 - 40,85 = 16,15$.

De meest harde conclusies die we hieruit kunnen trekken is dat de kerkgang inmiddels is gestabiliseerd: 20 procent van de bevolking bezoekt minimaal één keer per maand een kerkdienst of moskee. Wat betreft het aantal mensen dat behoort tot een kerkgenootschap, is een antwoord veel lastiger te verkrijgen. Waar iets meer dan de helft van de Nederlandse bevolking lid is van een kerk, ligt het aantal mensen dat zelf aangeeft tot een kerkgenootschap te behoren tussen de 41 en 61 procent. Op basis van deze gegevens van het CBS en het SCP is het dus moeilijk om conclusies te trekken over het niveau van kerkelijke betrokkenheid in Nederland. Beide onderzoeksbureaus zouden er goed aan doen om meer dimensies van kerkelijke betrokkenheid te hanteren om zo tot een helderder beeld te komen van kerkelijke betrokkenheid in hedendaags Nederland.

3.2 VS

Voor een tweede problematische visie op de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid, steken we voor even de oceaan over. Roger Finke en Rodney Stark beginnen hun beschrijving van de *Churching of America* met de statistische waarneming dat de *rate of religious adherence* (de mate waarin mensen tot een kerk behoren) in de Verenigde Staten tussen 1776 en 1980 is toegenomen van 17 tot 62 procent van de bevolking.²³ Finke en Stark wijden het lage percentage in 1776 aan het feit dat de koloniën *frontier zones* waren met een lage organisatie graad en het feit dat jonge mannen en mensen met een dubieus verleden onder de migranten uit Europa oververtegenwoordigd waren.²⁴ Aangezien vrouwen in latere tijden zo'n tweederde deel van de kerkleden zouden gaan uitmaken, verklaart ook het gebrek aan vrouwen het lage aandeel lidmaten, volgens Finke en Stark.²⁵ Omdat slechts weinig congregaties hun geestelijken opleidden in Amerika, bleven zij afhankelijk van Europese medegelovigen die de oversteek wilden gaan maken. Omdat weinigen zich daartoe geroepen voelden, en zij die wel kwamen vaak een bedenkelijke levenswandel hadden, waren de klachten van de kerkgangers over hun geestelijken talrijk.²⁶ Een laatste oorzaak voor het ontbreken van groei is het feit dat de Congregationalisten en Episcopalisten hun inkomsten verkregen uit belastingopbrengsten. Daardoor ontbrak hét motief voor groei: een gebrek aan financiën, aldus Finke en Stark.²⁷

De kerstening van Amerika tussen 1776 en 1850 kan vooral op het conto van de Baptisten en Methodisten geschreven worden. De reden hiervoor is dat zij in het gat sprongen dat de gevestigde kerken (de Congregationalisten, Episcopalisten en Presbyterianen) lieten bestaan. In de eerste decennia van de 19^e eeuw werden de belastingen ten behoeve van de gevestigde kerken afgeschaft

²³ Finke, *The Churching of America*, 16.

²⁴ Idem, 31-35.

²⁵ Idem, 35.

²⁶ Idem, 35-39.

²⁷ Idem, 39-40.

en vervangen door religieuze tolerantie en later godsdienstvrijheid.²⁸ Zonder deze belasting werd het voor de gevestigde kerken te duur om de kerstening van de meer westelijk gelegen gebieden te financieren. De hoog opgeleide en goed betaalde geestelijkheid die volgens hen voor dit proces nodig was, werd uit de markt geconcurrereerd door de, in veel grotere aantallen aanwezige, evangelisten van de Baptisten en Methodisten.²⁹ Toen rond 1850 het aantal vrouwen in de noordelijke kuststaten sterk was toegenomen, nam ook het aantal kerkleden sterk toe.³⁰

Het beeld dat Finke en Stark schetsen van een minderheidskerk, waar slechts 17 procent van de bevolking bij betrokken was, wordt tegengesproken in *Eerdmans' Handbook to Christianity in America*.³¹ De schrijvers keren zich tegen het idee dat lidmaatschapcijfers een goed idee geven van het aantal wekelijkse kerkgangers. De kerkgang was in de in deze tijd altijd veel hoger dan de lidmaatschapsgegevens suggereren. Vanwege de hoge eisen die aan een bekering werden gesteld, met name de hoge drempel van het moeten getuigen voor de hele gemeenschap, namen slechts weinigen de stap naar formeel lidmaatschap. In het katholieke zuiden zorgde het gebrek aan bisschoppen voor een laag aantal communicanten en in de meer in de westelijke staten vernieuwde de bevolking zich in zo'n snel tempo dat er nauwelijks formeel lidmaatschap tot stand kwam. In al deze gebieden geldt echter dat een groot deel van de bevolking op zondag wel in de kerk te vinden was.

We zien dat verschillende definities van kerkelijke betrokkenheid leiden tot een totaal andere uitleg van de Amerikaanse kerkgeschiedenis. Finke en Stark gaan uit van slechts één dimensie van kerkelijke betrokkenheid: lidmaatschap. De schrijvers van *Eerdmans' Handbook* combineren twee dimensies bij hun benadering van de kerkgeschiedenis: het aantal lidmaten en het aantal kerkgangers. Finke en Stark komen vanuit hun smalle definitie tot de conclusie dat de Verenigde Staten voor 1776 nauwelijks gekerstend waren. Vanuit deze aanname komen ze met een theorie over de manier waarop de benodigde kerstening zou hebben plaatsgevonden. De schrijvers van *Eerdmans' Handbook* hanteren een bredere definitie van kerkelijke betrokkenheid. Volgens hen heeft er nooit een kerstening van Amerika plaatsgevonden omdat de kerkelijke betrokkenheid in de koloniale tijd niet veel lager is geweest dan in latere tijden. Doordat Finke en Stark een smalle definitie van kerkelijke betrokkenheid hanteren, komen zij met een verklaring voor een proces dat volgens *Eerdmans' Handbook* nooit heeft plaatsgevonden.

Inmiddels is het belang van het hanteren van meerdere dimensies bij onderzoek naar kerkelijke betrokkenheid wel gebleken. Met al deze waarschuwingen in gedachten, is nu het moment

²⁸ Finke, *The Churching of America*, 60.

²⁹ Idem, 65.

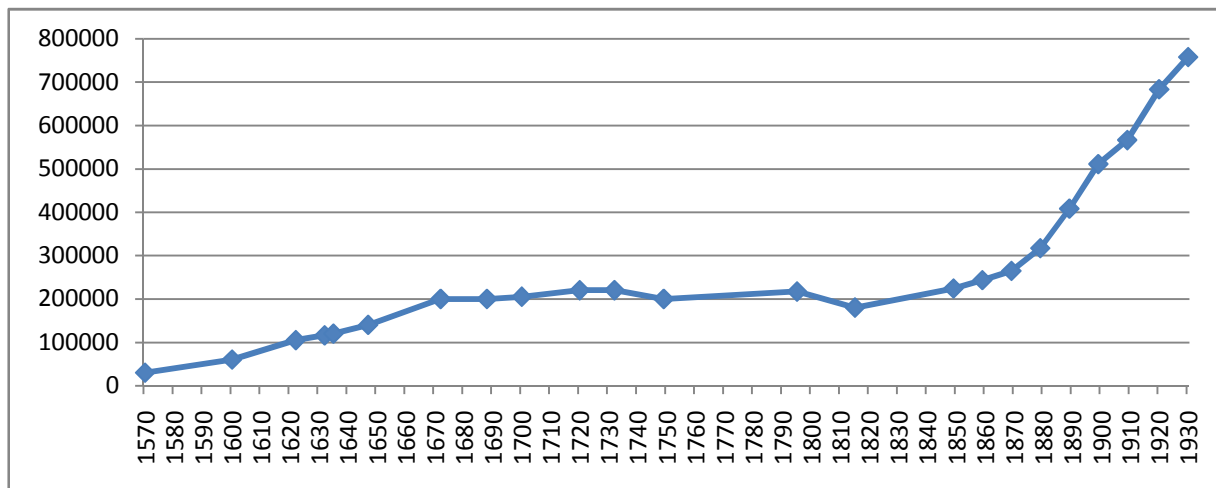
³⁰ Idem, 67-68.

³¹ Noll, *Eerdmans' Handbook*, 75.

aangebroken om de resultaten van mijn eigen onderzoek te bespreken. Daarbij beginnen we met de plaats waarvandaan vele kolonisten de tocht over de oceaan hebben gewaagd: Amsterdam.

4. Amsterdam

Voordat we ons gaan verdiepen in de gegevens die ons iets kunnen leren over de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam, is het goed om iets te zeggen over haar bevolking. Wie heden ten dage door Amsterdam loopt, merkt dat haar bevolking gekenmerkt wordt door een grote mate van diversiteit. Een ander aspect dat Amsterdam typeert, is haar hoge 'alles kan en alles mag' gehalte. Wat deze aspecten betreft, gold Amsterdam ook vier eeuwen geleden als atypisch in vergelijking met de rest van Nederland. Juist in deze stad hadden mensen relatief grote vrijheid om zelf te bepalen of en zo ja tot welke kerk ze wilden behoren.³²

Figuur 5 Bevolking Amsterdam³³

In bovenstaand figuur zien we dat de bevolking van Amsterdam tussen 1570 en 1620 en tussen 1620 en 1670 is verdubbeld. Daarna bleef zij min of meer constant tot en met 1850 waarna zij in hoog tempo begon te groeien. Deze waarnemingen zijn belangrijk als we gaan kijken naar gegevens die ons iets vertellen over kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam. Immers, wanneer we een absolute verdubbeling van het aantal lidmaten tussen 1620 en 1670 zouden waarnemen, zou deze niet getuigen van een relatieve toename van het aantal lidmaten in Amsterdam. Wanneer we een verdubbeling van het aantal lidmaten tussen 1670 en 1720 zouden waarnemen, zou dit daarentegen wel het geval zijn. Zo moeten we alle waarnemingen spiegelen aan de bevolkingsgroei om ze op correcte wijze te interpreteren. In wat komen gaat, zullen verschillende aspecten van de in de inleiding genoemde dimensies van kerkelijke betrokkenheid, langs komen.

³² Vgl. MacCulloch, *Europe's house divided*, 666.

³³ 1570-1815 Israël, *The Dutch Republic*, 328, 621, 1007; Kok, *Nederland op de breuklijn*, 478; Bijlage I: Bevolking Amsterdam.

4.1 Kerkdiensten

Logischerwijs staat het aantal kerken, kerkdiensten en predikanten in relatie tot het aantal mensen dat een kerkdienst bezoekt. Deze onderwerpen, die in deze paragraaf de revue zullen passeren, hebben dus betrekking op de derde dimensie van kerkelijke betrokkenheid die we in de inleiding hebben genoemd. We moeten er echter voor hoeden om uit te gaan van een moderne benadering van het aantal kerken, kerkdiensten en predikanten. Waar tegenwoordig de meeste kerken gebouwd worden, kerkdiensten plaatsvinden en predikanten worden aangesteld om te voldoen aan de behoeften van kerkgangers, hoeft dit in het verleden niet het geval te zijn. Kerkgebouwen werden in vroegmodern Amsterdam gefinancierd door de overheid die daarmee de roem van haar stad vergrootte. Kerkdiensten werden in stand gehouden, ook als er geen hond kwam opdagen. Predikanten werden door de overheid betaald en waren niet afhankelijk van de gunst van het volk. Vraag en aanbod speelde een veel minder grote rol in het tot stand komen van kerkdiensten.

Speelden de behoeften van kerkgangers dan geen enkele rol? In het algemeen kunnen we stellen dat de vraag van kerkgangers wel degelijk aanleiding kon zijn om een kerk te bouwen, meer kerkdiensten te houden of predikanten aan te stellen. Een teruglopende vraag leidde echter vrijwel nooit tot verkoop van een kerkgebouw, het afschaffen van diensten of het aannemen van minder predikanten, zoals we zullen zien. Voorzichtigheid bij het interpreteren is geboden, maar is geen reden om deze aspecten niet te behandelen.

In de eerste vijftig jaar na de alteratie (26 mei 1578) groeide de Gereformeerde Kerk van Amsterdam van één naar vier kerkgebouwen. De Oude en Nieuwe Kerk werden al in de eerste jaren na 1578 in gebruik genomen. In 1603 werd begonnen met de bouw van de Zuiderkerk, terwijl de Westerkerk en de Noorderkerk volgden in 1620. In 1659 werd besloten tot het bouwen van twee preekloodsen die kort daarna werden vervangen door twee nieuwe kerkgebouwen: de Oosterkerk en de Eilandskerk.³⁴ In 1668 werd op het tegenwoordige Amstelveld een preekloods gebouwd die door moest gaan voor de Amstelkerk. Het bouwen van deze kerken getuigt van een toename van het aantal gereformeerde kerkgangers. Deze toename is echter vooral een gevolg van de snelle groei die de stad Amsterdam in deze periode doormaakte. Zo besloten de burgemeesters tot de bouw van de Noorderkerk omdat 'de luyde, woonende op 't nieuwe werck bij de Princengrafft ende den quartiere daer omtrent seer doleerden van de grote discommoditeyt ende onbequaemheyt die zij hebben om Godes Woordt te hooren, doordien sy soo verre geseten sijn van de kercken in de oude stadt staende.'³⁵ We zien dat de burgemeesters met het bouwbesluit inderdaad reageerden op de behoefte van de kerkgangers. Een tweede conclusie die we kunnen trekken, is dat de nieuwbouw getuigt van een stijging van het absolute aantal kerkgangers: de nieuwe kerkelijk betrokkenen in de

³⁴ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, III, 16.

³⁵ *Idem*, I, 269.

nieuwe wijken. De nieuwbouw vormt geen aanwijzing voor een stijging van het aandeel kerkgangers onder de Amsterdamse bevolking: de nieuwe kerken kwamen er omdat Amsterdam in omvang groeide.

Vanaf 1670, toen de bevolkingsgroei stakte, werd er ruim twee eeuwen geen nieuwe kerk meer gebouwd in Amsterdam. Toen de bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw weer groeide, werd in 1852 de bouw van een nieuwe kerk ter sprake gebracht. Omdat de Hervormde Kerk inmiddels niet meer op financiële steun van de overheid kon rekenen voor het bouwen van kerken, duurde het nog tot 1879 voor de eerste steen van de Koepelkerk werd gelegd.³⁶ Daarna volgde in 1892 het leggen van de eerste steen van de Muiderkerk.

Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat de kerkenbouw grotendeels gelijk opging met de bevolkingsgroei en daarmee de ruimtelijke uitbreiding van Amsterdam. Tot 1670 groeide het aantal kerken mee met het aantal inwoners en de nieuwe kerken werden in de nieuwe wijken gebouwd. De bouwstop tussen 1670 en 1850 kan worden verklaard vanuit de stagnatie van de bevolkingsgroei. Dat er tussen 1850 en 1900 slechts twee nieuwe kerken worden gebouwd, mag zeer opmerkelijk worden genoemd. Als de kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam op een gelijk niveau zou zijn gebleven, zou een verdubbeling van de capaciteit van kerkgebouwen op zijn plaats zijn geweest. Het achterwege blijven van de bouw van nieuwe kerken vormt hiermee een aanwijzing voor een afname van de kerkelijke betrokkenheid van Amsterdammers vanaf 1850.

Is dit niet een te makkelijk getrokken conclusie? Kan het niet zo zijn dat de kerkgebouwen vanaf 1850 intensiever gebruikt werden? Een tweede indicator die we moeten onderzoeken is dan ook het aantal kerkdiensten. Wat het aantal diensten betreft, valt er tussen 1581 en 1625 een groei waar te nemen. In 1581 waren er iedere zondag drie diensten in de Oude Kerk, één in de Nieuwe Kerk, één in het gasthuis en het avondgebed. In 1625 waren er vier diensten in zowel de Oude als ook in de Nieuwe kerk en in de Zuider- en Noorderkerk en de Wester Loge twee.³⁷ Het aantal zondagse diensten was dus toegenomen van vijf naar veertien. Daarbij moet wel aangetekend worden dat het aantal weekdiensten van vier tot twee was gehalveerd. Een andere kanttekening die we moeten plaatsen is dat niet iedere dienst in gelijke mate werd bezocht.

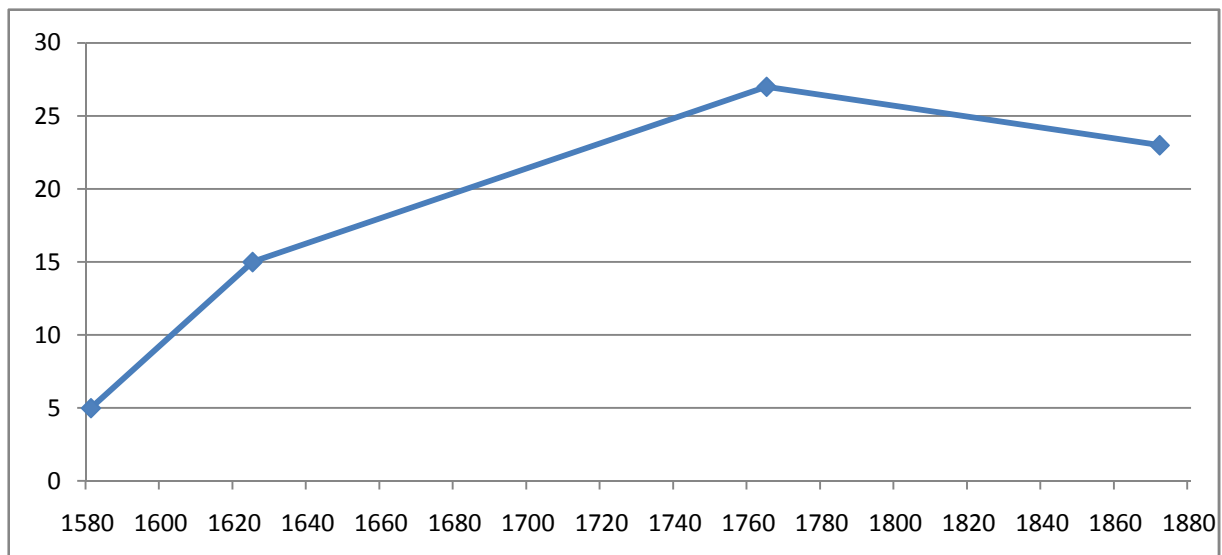
In 1765 lag het aantal diensten fors hoger.³⁸ Op zondag 7 juli werden dat jaar 27 diensten gehouden. Daarbij moet wel aangetekend worden dat er deze dag de viering van het Avondmaal op

³⁶ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 19.

³⁷ Idem, II, 19; de Wester Loge is naam voor de loods die de voorloper was van de Westerkerk.

³⁸ Idem, IV, 79.

het programma stond.³⁹ In 1872 werden er binnen de Nederduitse Hervormde Gemeente te Amsterdam op een gewone zondag 23 diensten gehouden.⁴⁰

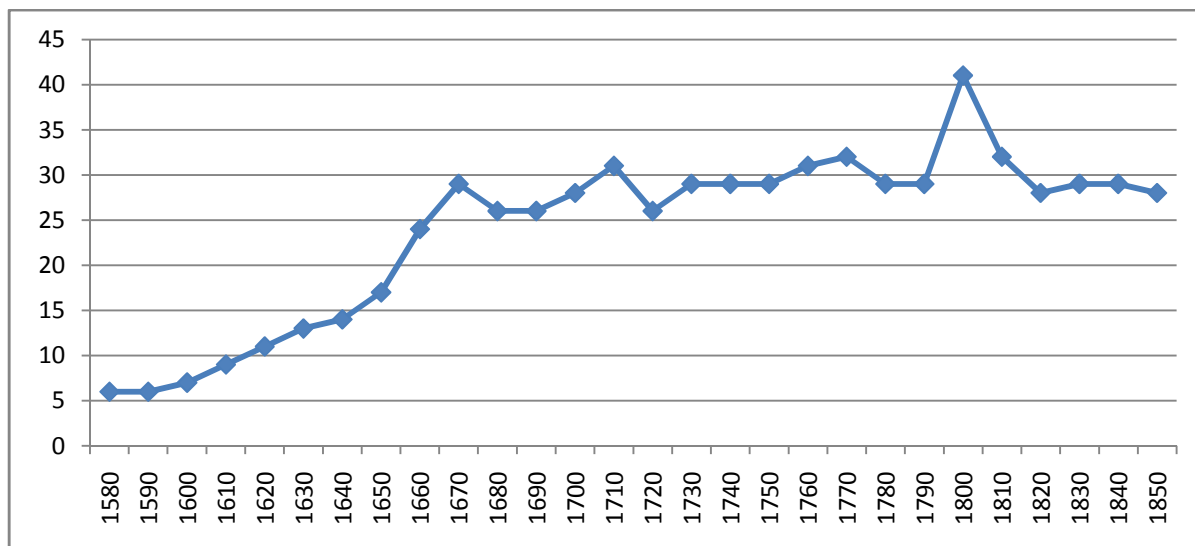

Figuur 6 Aantal zondagse kerkdiensten

De bovenstaande omschrijving van de ontwikkeling van het aantal kerkdiensten in Amsterdam is samengevat in figuur 6. De grafiek laat zien dat het aantal kerkdiensten in driehonderd jaar flink is toegenomen. De afname tussen 1765 en 1872 is opvallend. Maar omdat het aantal diensten in 1765 hoger kan zijn geweest in verband met het Avondmaal, kunnen hier niet al te vergaande conclusies aan worden verbonden. Het aantal meetmomenten zou bovendien flink moeten worden vergroot om harde conclusies te kunnen trekken. Een andere nuance die we moeten plaatsen is dat het niet eenvoudig is om een eenmaal ingestelde dienst te schrappen, zoals hier onder zal worden beschreven.

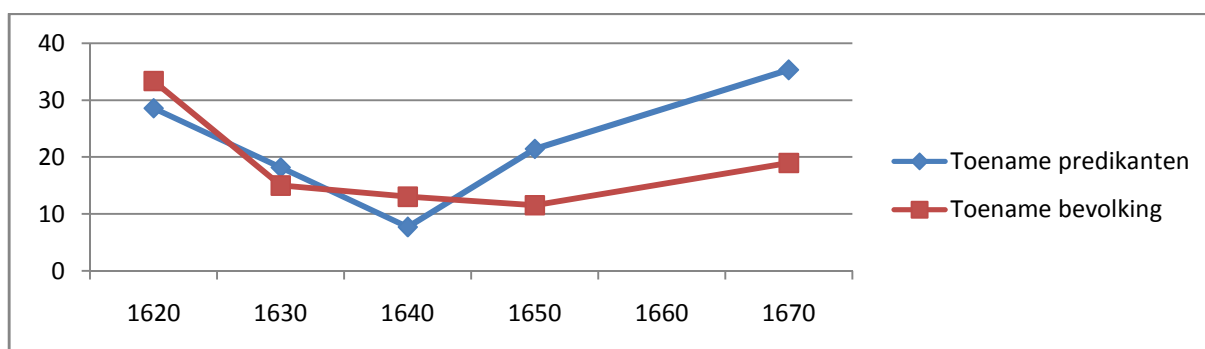
³⁹ Doordeweeks werden nog 8 diensten gehouden en zaterdag nog 6 ter voorbereiding op het avondmaal.

⁴⁰ Idem, V, 355; In zeven kerken om 10 en 14 uur, in de Zuiderkerk om 7 uur (de vroegdienst voor het huishoudelijk personeel) en 10 uur, in de Oude Kerk om 8:30 voor de wezen en verder om 11, 14 en 18 uur en in de Nieuwezijdse Kapel om 7 uur voor de Duitse gemeente en om 10 en 12.30 uur voor de militairen.

Figuur 7 Aantal predikanten in dienst in Amsterdam per decennium⁴²

Het aantal predikanten in dienst van de Gereformeerde en later Hervormde Kerk groeide tussen 1580 en 1670 en bleef daarna tot 1850 vrijwel gelijk rond de 29 predikanten.⁴³ Het aantal in dienst zijnde predikanten is daarmee een aanwijzing voor het idee dat de kerkelijke betrokkenheid vanaf 1670 niet is toegenomen. Omdat, zoals hierboven vermeld, het in deze tijd niet waarschijnlijk is dat bij een dalende behoefte naar preken ook het aantal predikanten zou zijn gedaald, kunnen we niet concluderen dat de kerkelijke betrokkenheid tot 1850 ook gelijk is gebleven. Wat betreft de periode 1580-1670 valt op dat de groei van het aantal predikanten zich vooral concentreerde tussen 1640 en 1670. In deze periode groeide het aantal predikanten ook sneller dan het aantal inwoners toenam.⁴⁴ Deze waarneming is een aanwijzing voor een toename van de kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam in de periode 1640-1670.

Figuur 8 Procentuele groei aantal predikanten en bevolking ten opzichte van voorafgaand decennium⁴⁵

⁴² Gebaseerd op: Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II 390-391; III 362-366; IV 346-349; V 382-384. Het aantal predikanten is om de tien jaar geteld, dus hoeveel predikanten waren in dienst in het jaar 1580, 1590, 1600, enz.

⁴³ Een uitzondering vormt het hogere aantal predikanten in 1800. Tijdens de troebelen na de Bataafse Revolutie werd de helft van predikanten geschorst waarna de vacante plaatsen met nieuwe predikanten moesten worden opgevuld zonder dat de geschorste predikanten werden ontslagen.

⁴⁴ 21% tegenover 11% in 1640-1650 en 71% tegenover 38% in de periode 1650-1670; Bijlage II: Toename aantal predikanten Amsterdam t.o.v bevolkingstoename.

⁴⁵ Bijlage II: Toename aantal predikanten Amsterdam t.o.v bevolkingstoename.

4.2 Aanhangers

In deze paragraaf bespreken we het aantal officiële lidmaten en het aantal kerkgangers als ook het aantal mensen die tot de kerk zeggen te behoren. Deze paragraaf gaat daarmee in op de eerste, tweede en derde dimensie van kerkelijke betrokkenheid die in de inleiding werden genoemd.

Het aantal leden van de Gereformeerde Kerk in Amsterdam, werd in 1615 door haar predikant Jacobus Trigland geschat op 20.000, oftewel 22 procent van de bevolking.⁴⁶ De vraag is echter of deze schatting officiële lidmaten dan wel alle mensen die betrokken zijn bij de Gereformeerde Kerk betreft. In 1805 kwam een commissie die in opdracht van de Amsterdamse kerkraad het reilen en zeilen van de kerk moest onderzoeken, tot de conclusie dat deze 100.000 zielen bevatte, waarvan 50.000 lidmaten (25% van de bevolking).⁴⁷ Hier moeten we ons afvragen op wat voor manier de overige 50.000 zielen tot de Hervormde Kerk behoorden. Moeten we hen zien als een voorafschaduwing van het pas in 1816 officieel ingestelde gebruik om te spreken over doopleden? Gaat het hier slechts om de kinderen van lidmaten die (nog) geen belijdenis hebben gedaan?⁴⁸ Of gaat het hier om zogenaamde 'liefhebbers' die wel kerkdiensten bezoeken maar geen leden zijn? Uit het feit dat de commissie zulke ronde getallen noemde, kunnen we opmaken dat kerk slechts in zeer grote lijnen een inschatting kon maken van het aantal zielen.

Toen de kerkenraad in 1808 opnieuw het verzoek kreeg van de stadsregering om het aantal zielen op te geven, schatte zij hun aantal op 120.000.⁴⁹ Moeten wij hieruit concluderen dat het aantal hervormde zielen in drie jaar tijd met 20.000 was toegenomen? Dat lijkt niet erg waarschijnlijk. Maar waarom kwam de kerkenraad in 1808 dan met zo'n hoge schatting? Het heeft waarschijnlijk te maken met de aanleiding van het verzoek van de stadsregering. Tijdens de regering van koning Lodewijk Napoleon wilde de stadsregering de kerkgebouwen herverdelen onder de verschillende kerkelijke gezindten in de stad. De verdeling moest plaatsvinden op basis van het aantal aanhangers. De kerkraad heeft waarschijnlijk bewust een hogere schatting gemaakt om een zo goed mogelijke uitgangspositie te verkrijgen.

Volgens de schattingen kunnen we er vanuit gaan dat rond 1800 de helft van de hervormden lidmaat was. Toen in 1870 het aantal hervormde zielen was opgelopen tot 130.000 waren er slechts

⁴⁶ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, I, 129; Volgens Evenhuis bedraagt het aandeel gereformeerden daarmee 1 op de 3 Amsterdammers. Hij gaat hierbij echter uit van 60.000 Amsterdammers in 1600. In de 15 jaar na 1600 is de bevolking echter sterk toegenomen. In 1615 moet het aantal inwoners rond de 90.000 hebben gelegen.; Jacobus Trigland was predikant te Amsterdam vanaf 1610. Hij vertrok in 1634 als hoogleraar naar Leiden.

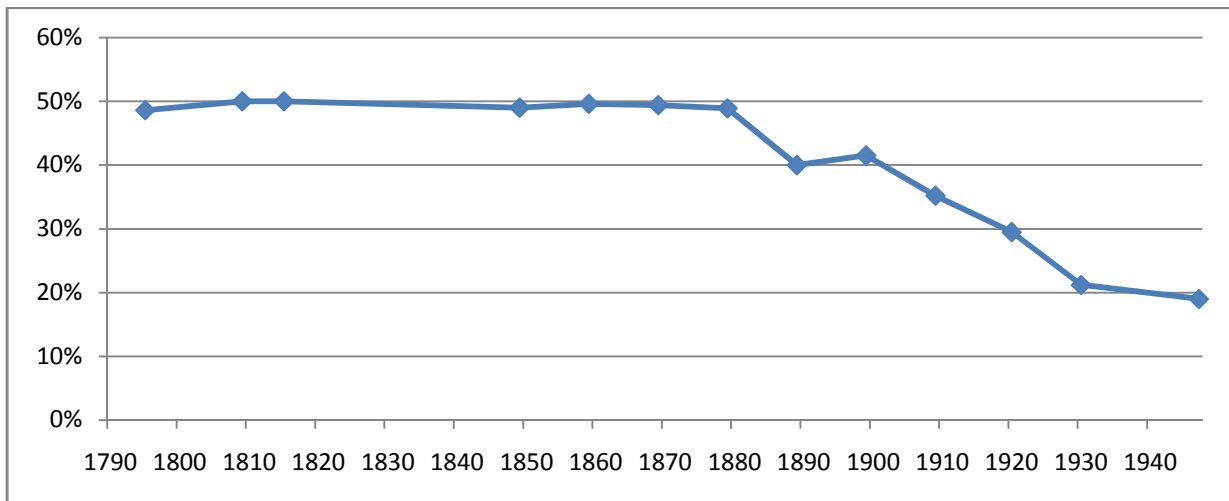
⁴⁷ Bos, 'Geld en geloof', 318; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 25.

⁴⁸ Voor de vroegmoderne tijd geldt dat het aantal kerkleden+kinderen kan worden geschat door het aantal kerkleden met 2/3 of 100% te verhogen; Stigter, 'City Reformations', 14.

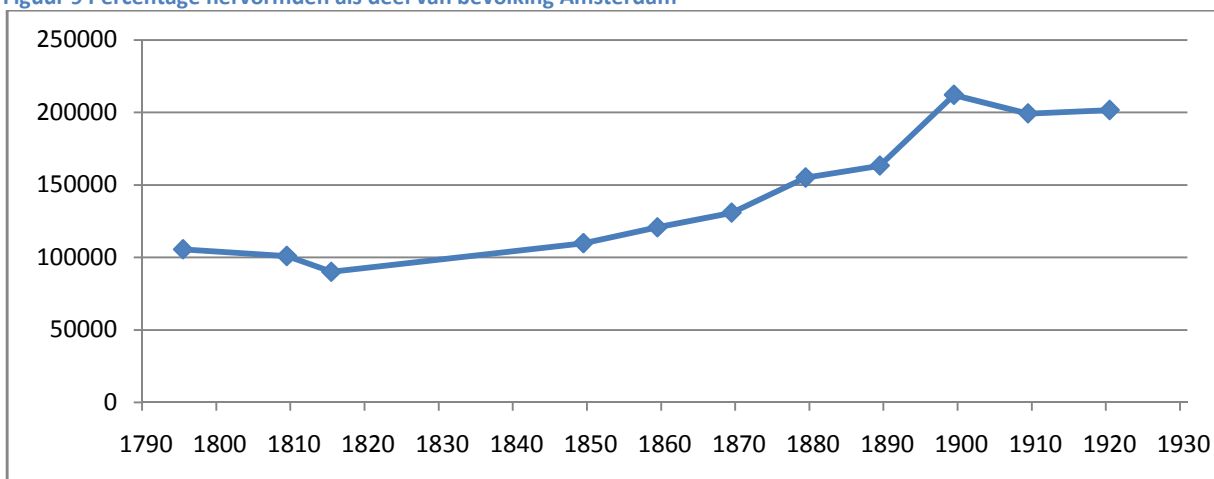
⁴⁹ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 44.

30.000 lidmaten (23%), aldus de kerkenraad.⁵⁰ Kuyper spreekt daarentegen van 145.000 zielen in 1873.⁵¹

Uit gegevens van de volkstellingen, waarbij ondervraagden zelf mochten aangeven bij welk kerkgenootschap zij behoorden, blijkt dat het aantal mensen die zeggen dat ze tot de Hervormde Kerk behoren vanaf 1900 achteruit ging. Een opvallend lage stijging van het absoluut aantal hervormden vond plaats in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Dit heeft uiteraard te maken met de Doleantie van 1886 waarbij een aanzienlijke groep gereformeerden uit de moederkerk afsplitste. De gehele periode 1900-1930 vormde voor de hervormde kerk een tijd van grote crises. Het aandeel hervormden in Amsterdam halveerde in deze dertig jaar. Door de bevolkingsgroei nam het absoluut aantal hervormden tussen 1900 en 1920 nog nauwelijks af, maar aan de neergang van het aandeel hervormden in Amsterdam kunnen we zien dat de kerkelijke betrokkenheid in de eerste dimensie vanaf 1900 sterk begon af te nemen.

Figuur 9 Percentage hervormden als deel van bevolking Amsterdam⁵³

Figuur 10 Aantal hervormden in Amsterdam⁵⁵

⁵⁰ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 356.

⁵¹ Idem, V, 366; Deze groei is niet onmogelijk, gezien het grote aantal nieuwe inwoners dat Amsterdam in deze jaren verwelkomde.

⁵³ Banning, *Handboek pastorale sociologie*, VI, 51; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 369.

Wat de kerkgang betreft, vinden we een eerste aanwijzing van achteruitgang voor 1855.⁵⁶ In dat jaar stelde ds. Bruinier voor om de middagdiensten in de Oude Kerk stop te zetten omdat er weinig kerkgangers waren. Op 2 augustus 1868 was er tijdens de middagdienst zelfs geen enkele kerkganger. De kerkraad weigerde middagdiensten in te perken, maar schafte in 1859 wel de verplichte behandeling van de catechismus af. In 1870 stelde de kerkraad dat het aantal wekelijkse kerkgangers in twintig jaar was teruggelopen van tien- á elf- tot zes- á achtduizend.⁵⁷ Abraham Kuyper stelde in 1873 dat de hervormde volkskerk in Amsterdam er beroerd aan toe was. Het contact met de massa was zoek: 'Geen zesde deel komt in onze bedehuizen. Geen tiende deel komt op onze Catechizatiën...'.⁵⁸ Volgens de schriftelijke Kerkvisitatie betrof het aantal kerkgangers in 1907 en 1920 niet meer dan 6,5 procent van de leden.⁵⁹ In 1913 werd een schatting van minder dan tien procent genoemd en voor 1931 werd geconstateerd dat van de 225.000 leden slechts negenduizend (dat is 4%) zich zondag in de kerk bevonden. Daarmee lag de kerkgang wat absolute cijfers betreft, op hetzelfde niveau als tussen 1850 en 1870.

Het aantal kerkgangers daalde dus fors tussen 1850 en 1930. Hoe sterk het aandeel kerkgangers onder de hervormden daalde, kunnen we alleen vaststellen als we de drie dimensies van kerkelijke betrokkenheid die in deze paragraaf besproken zijn, met elkaar combineren. In het voorafgaande valt te zien dat de genoemde aantallen zielen redelijk goed corresponderen met het aantal mensen die zeiden tot de Hervormde Kerk te behoren.⁶⁰ Op basis van deze aanname komen we met bovenstaande gegevens tot het onderstaande figuur.

⁵⁵ Bijlage III: Aandeel en absolute aantallen gezindten in Amsterdam.

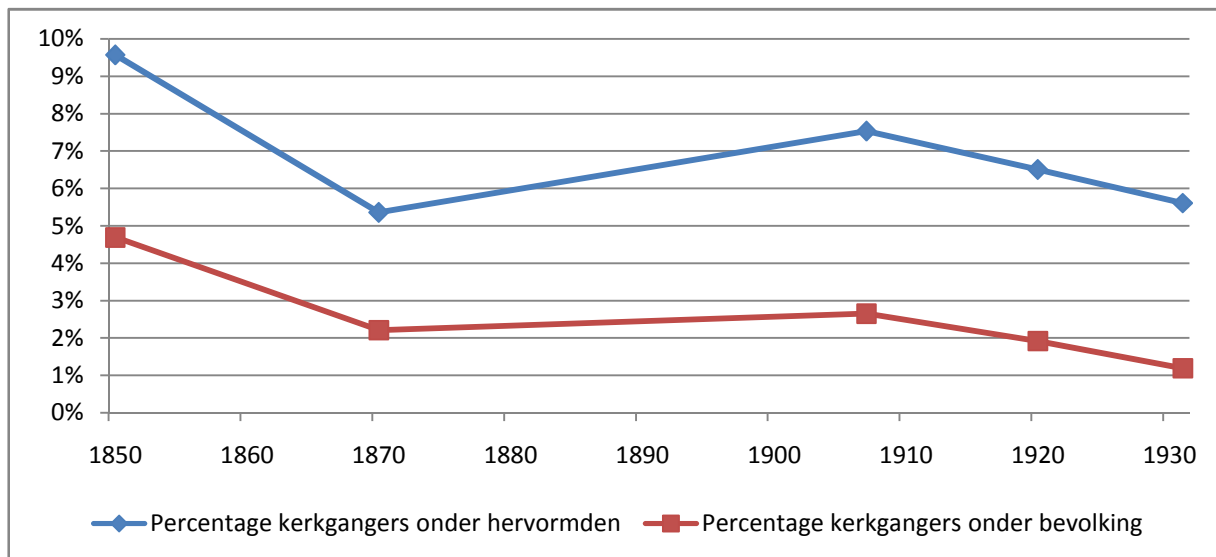
⁵⁶ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 206-207.

⁵⁷ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 356.

⁵⁸ Kuyper, *Confidentie*, 82.

⁵⁹ Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 51; Banning, *Handboek pastorale sociologie*, VI, 91.

⁶⁰ De enige uitzondering op deze regel is 1930/1931 toen het aantal mensen dat zichzelf als hervormd beschouwde op ongeveer 160.566 lag terwijl het aantal hervormde leden 220.000 bedroeg.

Figuur 11 Kerkgang in Amsterdam⁶¹

Uit figuur 11 kunnen we opmaken dat de daling van kerkgang in Amsterdam snel verliep in de periode 1850-1870. Vervolgens heeft er tot en met het begin van de twintigste eeuw een periode van herstel plaatsgevonden, gevolgd door een nieuwe daling.⁶²

In deze paragraaf hebben we kunnen zien dat we bij het vaststellen van het tijdstip waarop de kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam achteruit begon te gaan rekening moeten houden met de verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid. We zagen dat het aantal hervormde zielen tussen 1800 en 1870 weliswaar met 30 procent was gestegen, maar het aantal lidmaten in diezelfde periode met 40 procent was gedaald. Het aantal mensen die opgaven tot de Hervormde Kerk te behoren, begon vanaf 1900 te dalen. Vanwege de bevolkingsgroei was er echter pas vanaf 1920 sprake van een daling van het absolute aantal hervormden. Wat de kerkgang betreft zagen we dat de kerkelijke betrokkenheid voornamelijk tussen 1850 en 1870 flink afnam. Dat er vervolgens een stabilisatie of zelfs stijging plaatsvond is zeer opmerkelijk.

⁶¹ Bijlage IV: Ontwikkeling aantal kerkgangers in Amsterdam.

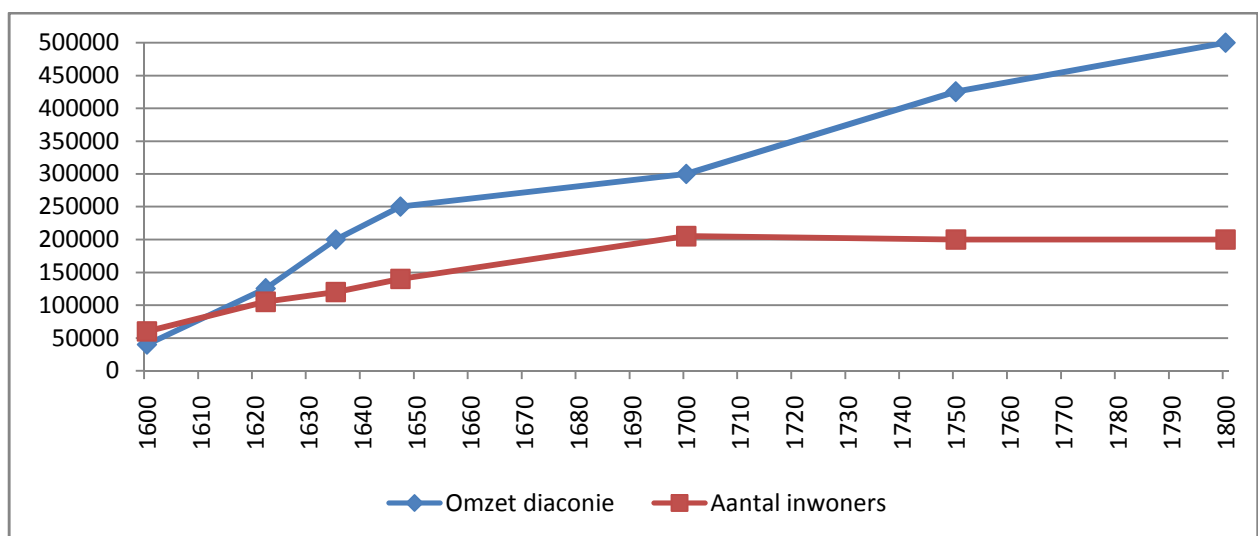
⁶² Als we de twee perioden van daling met elkaar vergelijken, valt het op dat in de periode 1850-1870 zowel het percentage kerkgangers onder de bevolking als onder hervormden met ongeveer de helft is gedaald. Het percentage kerkgangers onder hervormden daalde van 9,56 naar 5,35, een daling van 44%. Het percentage kerkgangers onder de Amsterdamse bevolking daalde van 4,69 naar 2,21, een daling van 53%. In de periode 1907-1931 daalde het percentage kerkgangers onder de bevolking met meer dan de helft terwijl het percentage kerkgangers onder de hervormden met slechts een kwart afnam. Het percentage kerkgangers onder hervormden daalde van 7,53 naar 5,61, een daling van 25%. Het percentage kerkgangers onder de Amsterdamse bevolking daalde van 2,65 naar 1,19, een daling van 55%. Het geconstateerde verschil werd veroorzaakt door de snelle daling van het aantal hervormden in deze periode.

4.3 Financiën

In deze paragraaf zal de ontwikkeling van de financiële betrokkenheid bij de kerk van Amsterdam ter sprake komen. Daarmee gaat deze paragraaf in op de vijfde dimensie van kerkelijke betrokkenheid.

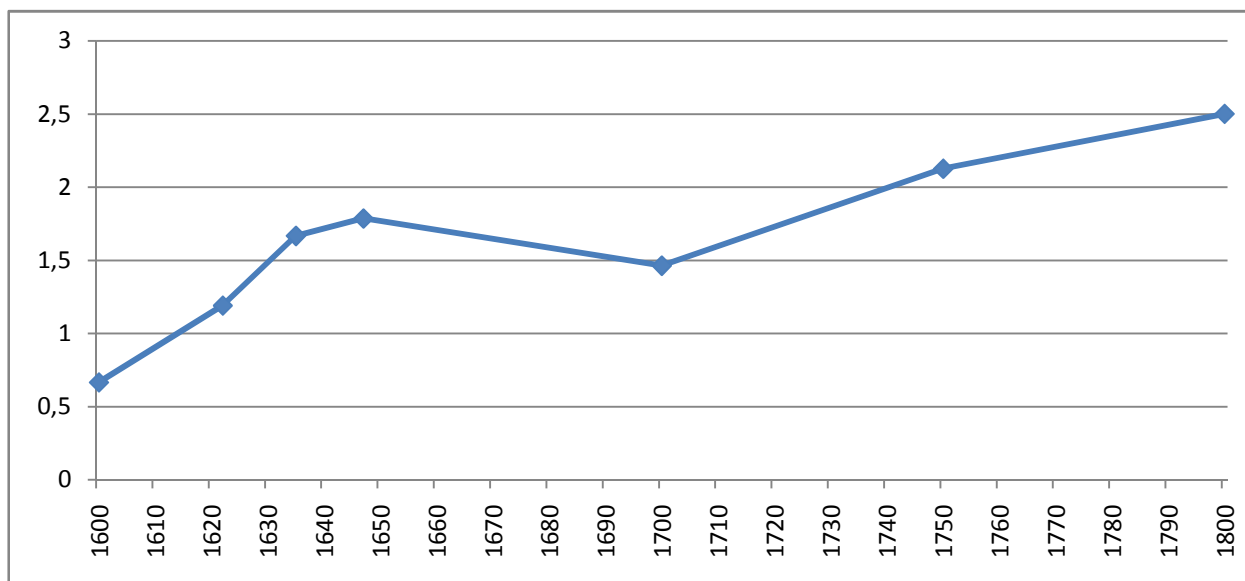
In de eerste eeuwen van haar bestaan had de publieke kerk in Amsterdam niet te klagen over haar financiële positie. Kerkgebouwen, ambtsdragers, kosters, voorlezers en andere lieden met een functie werden betaald vanuit de overheid. Gebruiksvoorwerpen zoals avondmaalsbekers en preekstoelen werden gefinancierd door sponsors die de kerk en/of hun eigen reputatie een warm hart toedroegen. Omdat de kerk nauwelijks kosten maakte die zij zelf moest opbrengen, ging het geld dat de kerk ophaalde tijdens collecten volledig naar de diaconie en de Huiszittenmeesters. De diaconie was verantwoordelijk voor de gereformeerde behoeftigen. De Huiszittenmeesters waren vanuit de overheid verantwoordelijk voor de bedeling van reeds langdurig in Amsterdam woonachtige armen. In Amsterdam opereerde de diaconie relatief onafhankelijk van de stadsregering.

Uit de inkomsten, uitgaven en omzet van de diaconie kunnen we op twee manier iets opmaken over kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam. In de eerste plaats vertellen zij iets over het aantal armen dat voor financiële steun afhankelijk van en daarmee betrokken bij de Gereformeerde Kerk was. De diaconie heeft er geen belang bij gehad om ook niet-gereformeerden financieel te ondersteunen. We kunnen er daarom vanuit gaan dat de Amsterdammers die ondersteund werden door de diaconie ook daadwerkelijk bij de Gereformeerde Kerk betrokken zijn geweest. Een tweede manier waarop de financiën van de diaconie ons iets kunnen vertellen over kerkelijke betrokkenheid is doordat zij iets kan vertellen over het aantal mensen die betrokken waren bij de kerk door geld te geven aan de diaconie.

Figuur 12 Omzet diaconie in gulden en bevolking van Amsterdam⁶³

⁶³ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, 76; Idem, IV, 123; cijfer voor 1800 is gebaseerd op alleen de inkomsten uit collecten en zal dus hoger hebben gelegen.

Figuur 13 Omzet diaconie van Amsterdam in guldens per inwoner⁶⁴

Als we kijken naar de omzet van de diaconie valt op dat deze met name tussen 1600 en 1648 snel is gestegen, veel sneller dan de bevolking in Amsterdam in deze tijd groeide. In de tweede helft van de zeventiende eeuw, daalde de omzet per inwoner juist. In de achttiende eeuw bleef de omzet van de diaconie groeien terwijl de bevolkingsgroei tot stilstand was gekomen.⁶⁵ Wat kunnen wij hieruit opmaken over de ontwikkeling van de financiële betrokkenheid bij de kerk in Amsterdam? Uit het feit dat de omzet van de diaconie in de perioden 1600-1648 en 1700-1800 sneller steeg dan het aantal inwoners, zouden we kunnen opmaken dat het aantal Amsterdammers dat ondersteund werd door de diaconie in deze perioden is toegenomen. Het aantal behoeftigen dat betrokken was bij de Gereformeerde Kerk is in deze tijd dus gestegen. Een tweede conclusie die we kunnen trekken is dat het aantal gevers als deel van de bevolking en/of het bedrag dat zij gaven tijdens deze perioden is toegenomen. Voor beide conclusies geldt echter dat de omzet van de diaconie vergeleken zou moeten worden met de inflatie om deze conclusies te rechtvaardigen.

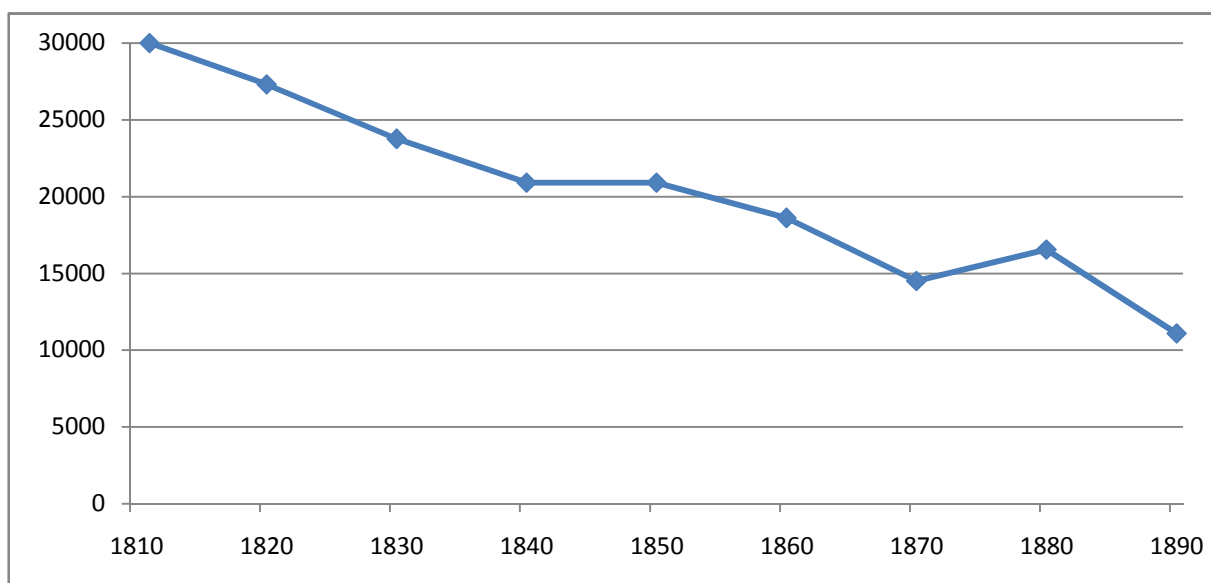
Vanaf de negentiende eeuw zag de financiële situatie van de Hervormde Kerk er compleet anders uit. De Bataafse Revolutie van 1795 leidde ertoe dat alle geestelijke goederen werden genationaliseerd. De inwoners van Amsterdam moesten zelf bepalen op welke wijze deze goederen werden herschikt. Dit leidde ertoe dat er een administratie opgang kwam om een inzicht te krijgen in het aantal aanhangers van de verschillende kerken. Een tweede belangrijke verandering was dat de staat niet

⁶⁴ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, 76; Idem, IV, 123; cijfer voor 1800 is gebaseerd op alleen de inkomsten uit collecten en zal dus hoger hebben gelegen.

⁶⁵ Tussen 1700 en 1725 brachten de collecten, die een aanzienlijk deel van de inkomsten van de diaconie vormden, op een gemiddelde zondag in de Amsterdamse gereformeerde kerk tienduizend gulden op. Tussen 1725 en 1750 steeg de opbrengst tot 15.000 gulden, van 1750 tot 1775 tot 20.000 gulden en daarna nog hoger.; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, IV, 94.

langer de traktementen van ambtsdragers en beambten van de kerken financierde. Dit leidde ertoe dat de Hervormde Kerk financieel afhankelijk werd van haar aanhang, nauwkeurig inzicht moest krijgen in haar uitgaven en nieuwe methoden moest vinden om deze uitgaven te dekken. Financieel betrokken aanhangers waren voor de Hervormde Kerk van groot belang.

Een eerste idee dat de kerkraad uitprobeerde was om van alle lidmaten een jaarlijkse bijdrage te vragen. De opbrengst was echter zo beschamend laag dat deze niet in de boeken werd vermeld.⁶⁷ Een van de eerste structurele maatregelen was het invoeren van een tweede collecte tijdens de kerkdienst: het tweede zakje. De opbrengsten kwamen ter beschikking van de kerkvoogdij die verantwoordelijk was voor het financiële reilen en zeilen van de kerk. De inkomsten uit deze kerkcollecten daalden van 30.000 gulden in 1811 tot 11.000 gulden in 1890, een daling van 63%.⁶⁸ Een dieptepunt in de gestage daling lag tussen de jaren 1868 en 1869. In deze periode daalde de opbrengsten met 15%. In figuur 14 zijn drie perioden waar te nemen waarin de kerkcollecten sterk terugliepen: 1811-1840, 1860-1870 en 1880-1890. Deze perioden zouden kunnen gelden als perioden van teruglopende financiële betrokkenheid bij de kerk.

Figuur 14 Opbrengsten kerkcollecten⁶⁹

Ook de inkomsten uit de tweede vorm van collecteren, de jaarlijkse collecte die vanaf 1814 werd gehouden, daalde in de loop van de negentiende eeuw. In 1815 werd nog 10.000 gulden opgehaald, maar vanaf 1868 bedroegen de opbrengsten vaak minder dan 6000 gulden, een daling van 40%. Vanwege de dalende opbrengsten verdween eind negentiende eeuw het vrijblijvende karakter van de jaarlijkse collectes. Vanaf 1891 ontvingen de lidmaten jaarlijks een 'aanslagbiljet'. De veertigduizend gulden die dit het eerste jaar opleverde, daalde in vier jaar tijd tot

⁶⁷ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 21.

⁶⁸ Bos, 'Geld en geloof', 330.

⁶⁹ Ibidem.

vijfentwintigduizend. Dat de inkomsten uit deze heffing tegenvielen werd veroorzaakt doordat het overgrote deel van de lidmaten geen 'hoofdgeld' betaalden. In 1900 werd door slechts 17.550 van de honderdduizend meerderjarige lidmaten in deze vorm van inkomsten geparticipeerd.⁷⁰ In 1919 voldeden slechts 22.500 van de 330.000 ingeschrevenen aan het verzoek tot betaling. Vanwege de peniebele financiële situatie voelde de Kerkenraad zich in 1920 genoodzaakt om een verplichte hoofdelijke omslag in te voeren.⁷¹ Alle lidmaten en meerderjarigen werd een verplichte bijdrage van één gulden gevraagd. Wie aangeslagen werd voor de inkomstenbelasting moest daar een bepaald percentage van afdragen. Veertig tot vijftig procent van de aangeschreven mensen voldeed echter niet aan het verzoek tot betaling. Het verzet tegen deze 'kerkbelasting' werd uiteindelijk beëindigd door de kantonrechter die in 1929 de nalatige ambtsdragers (die als eersten werden aangepakt) veroordeelde tot betaling van de omslag. Vooral voor vrijzinnigen en de vele randkerkelijken was de kerkbelasting de druppel die hen deed besluiten om de hervormde kerk officieel te verlaten.

Een andere belangrijke bron van kerkelijke inkomsten in de negentiende eeuw, vormde de verhuur van kerkbanken. In 1878 waren er 13.653 zitplaatsen in de 10 Amsterdamse Hervormde kerken.⁷² Dit betekent dat er voor elke 23 Amsterdammers en elke 11 hervormde zielen één plaats in een kerkbank beschikbaar was. 10% van deze zitplaatsen was bestemd voor de armen die anders geen zitplaats konden bemachtigen. Een ongeveer even groot deel was bestemd voor de aanzienlijke Amsterdammers die voor deze plaatsen fors betaalden. De opbrengsten van deze voorname zitplaatsen daalden tussen 1825, toen ze 3000 gulden opleverden, tot de helft daarvan in 1885 en slechts 700 gulden in 1890 (een daling van 77% ten opzichte van 1825). Wat betreft de gewone zitplaatsen, daalden de opbrengsten van 19.912 gulden in de eerste helft van de jaren twintig tot 9876 gulden in 1875 (een daling van 53%). Bos maakt duidelijk dat er geen sprake was van een voortdurende daling, eerder van een schommeling met uiteindelijk een neerwaartse spiraal. Vanaf 1865 begonnen de opbrengsten steeds sneller te dalen.

Bos plaatst de daling in het perspectief van de richtingstrijd tussen confessioneel-orthodoxen en modernen. Doordat de persoon en theologie van de dominee belangrijker werden, werd de binding met één kerk minder belangrijk dan de binding met een of meerdere dominees. De burgerij trok elke zondag naar de kerken waar hun favorieten de kansel bestegen. Hierdoor werd het minder aantrekkelijk om een abonnement op een kerkbank in een vaste kerk te hebben. Omdat het aantal abonnementen afnam, kwamen er meer plaatsen vrij voor verhuur per bezoek. Door het grotere aantal ter plekke te huren plaatsen werd het minder noodzakelijk om een geabonneerde plaats te bezitten. De richtingstrijd leidde zo tot een vicieuze cirkel van dalende opbrengsten.

⁷⁰ Bos, 'Geld en geloof', 344.

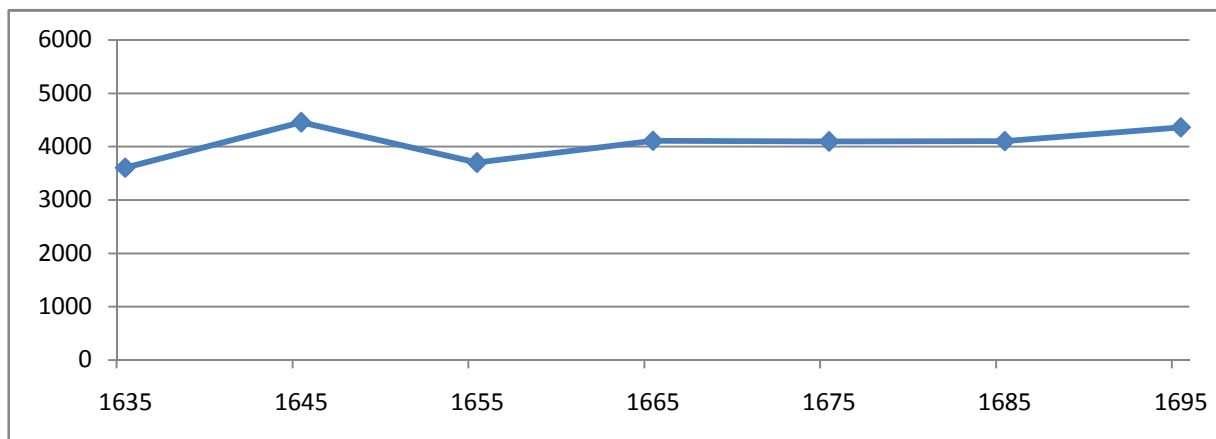
⁷¹ Banning, *Handboek pastorale sociologie*, VI, 91,109-110.

⁷² Bos, 'Geld en geloof', 326.

Over de gehele linie daalden bovenstaande bronnen van financiering gedurende de 19^e eeuw. Wat betreft de kerkcollecten gelden 1811-1840, 1860-1870 en 1880-1890 als perioden van snelle daling. Met name de tweede helft van de jaren 1860 verliep financieel gezien dramatisch: in die tijd ging een vijfde deel van de totale begroting, oftewel 20.000 gulden aan inkomsten verloren.⁷³ Hoewel de negatieve vicieuze cirkel die de verhuuropbrengsten vanaf 1865 trof een deel van het verlies verklaren, getuigen ook de dalende verhuuropbrengsten voor deze periode van een dalende financiële kerkelijke betrokkenheid. De verwoede pogingen van de kerkraad in 1891 en 1920 om het verlies aan inkomsten op te vangen mochten niet baten. De financiële situatie van de Hervormde Kerk wijst op een constante afname van financiële betrokkenheid bij de kerk.

4.4 Rituelen

De betrokkenheid van Amsterdammers bij rituelen, de vierde dimensie van kerkelijke betrokkenheid, is de laatste vorm van kerkelijke betrokkenheid ik zal bespreken. De eerste gegevens hieromtrent dateren uit de vroege zeventiende eeuw. Tussen 1601 en 1611 werden in de Oude Kerk 9474 kinderen gedoopt.⁷⁴ Tussen 4 januari 1612 en 30 augustus 1621 waren dat er 10.807. Omdat de Oude Kerk gebruikt werd als doop- en huwelijkskerk, zullen deze ruim duizend jaarlijkse dopelingen een aanzienlijk deel van het totaal uitgemaakt hebben. Doopgegevens voor alle Amsterdamse gereformeerde kerken zijn beschikbaar vanaf 1635.

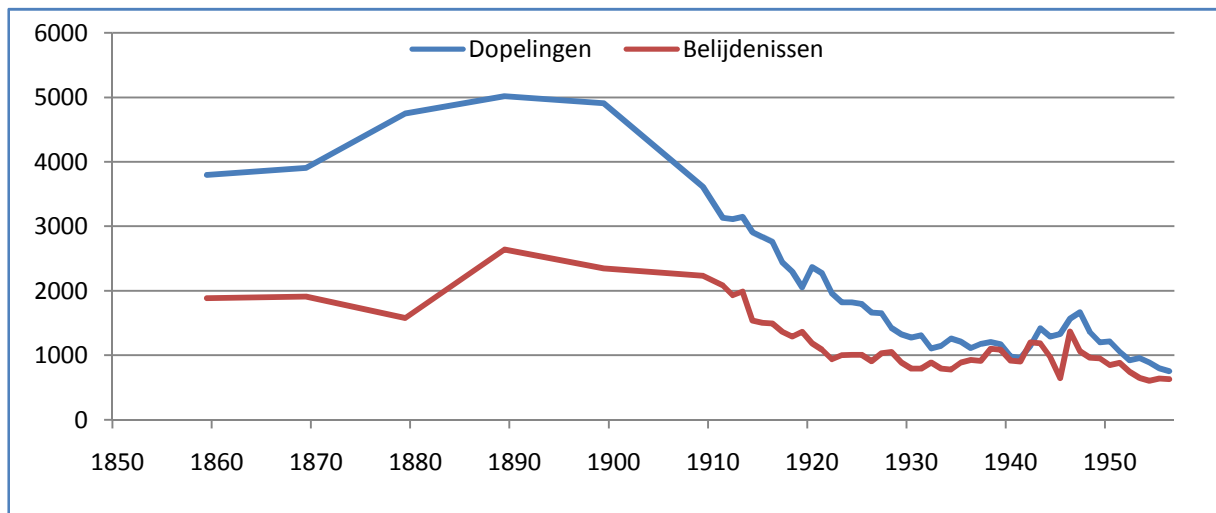

Figuur 15 Dopelingen in Amsterdam⁷⁵

⁷³ Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 339.

⁷⁴ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, II*, 50; de Oude Kerk stond bekend als een doop- en huwelijkskerk.

⁷⁵ Israel, *The Dutch Republic*, 641.

Figuur 16 Belijdenissen en dopelingen in Amsterdam⁷⁶

In figuur 15 valt op dat het aantal dopelingen tussen 1630 en 1700 zeer constant is gebleven. Als we beide figuren vergelijken valt het op dat het aantal dopelingen tussen 1630 en 1700 en tussen 1859 en 1869 op ongeveer 4000 heeft gelegen. Gezien de geringe verandering in het aantal dopelingen tussen 1630 en 1700 en het feit dat de volgende grafiek met ongeveer evenveel jaarlijkse dopelingen begint, kunnen we verwachten dat het aantal dopelingen ook tussen 1700 en 1850 op ongeveer 4000 per jaar heeft gelegen. We zouden dus kunnen aannemen dat de betrokkenheid bij het doopritueel tussen 1630 en 1870 ongeveer gelijk is gebleven. Wat verder opvalt is dat het aantal dopelingen tussen 1870 en 1890 met slechts een kwart toeneemt. Gezien de bevolkingsgroei (54% tussen 1869 en 1889) zou een grotere toename verwacht mogen worden.⁷⁷ De geringe stijging van het aantal dopelingen tussen 1870 en 1890 wijst dus op een dalende kerkelijke betrokkenheid. Na 1900 daalt het aantal dopelingen snel, met ongeveer 50 procent per 20 jaar.

Als we kijken naar het aantal belijdenissen valt het op dat dit tot 1900 correspondeert met de helft van het aantal dopelingen. Een uitzondering is de stijging van het aantal dopelingen tussen 1870 en 1880 die zich pas in de periode 1880-1890 omzet in een stijging van het aantal belijdenissen. Na 1900 daalt het aantal belijdenissen veel minder rigoureus dan het aantal dopelingen met als gevolg dat de verhouding belijdenissen/dopelingen in de periode 1909-1912 naar 2/3 verschuift. Vanaf de Eerste Wereldoorlog wordt de verhouding 1/2 echter weer bereikt.

⁷⁶Banning, *Handboek pastorale sociologie*, VI, 88, 90, 134, 135, 239,244.

⁷⁷ Van de Nederlandse migranten die tussen 1876 en 1885 naar Amsterdam trokken, was ongeveer 55,8% hervormd en 36,7% katholiek. Suurenbroek, *Binnenlandse immigratie naar en uit Amsterdam*, 61; Suurenbroek komt tot deze percentages door te kijken naar de religieuze verdeling in de provincie waar de immigranten vandaan komen. Daarmee gaat hij voorbij aan het feit dat het kan zijn dat vooral één religieuze groep emigreerde. Als Suurenbroeks inschatting juist is, betekent dit dat het aandeel hervormden en katholieken onder de migranten hoger lag dan het aandeel hervormden en katholieken onder de inwoners van Amsterdam in 1869 (49,4 respectievelijk 21,7%). Door de immigratie nam het aantal katholieken ten opzichte van het aantal hervormden toe, maar niet genoeg om bij een gelijk blijvende rituele betrokkenheid de relatief kleine stijging van het aantal hervormde dopelingen te verklaren.

Uit deze paragraaf weten we dat het aantal dopelingen in de zeventiende eeuw en in de jaren 50 van de negentiende eeuw rond de 4000 heeft gelegen. We zouden hieruit kunnen opmaken dat het aantal dopelingen tussen 1630 en 1870 nauwelijks is veranderd. Dit zou kunnen betekenen dat kerkelijke betrokkenheid in deze periode ongeveer gelijk is gebleven. Gezien de sterke bevolkingsgroei in Amsterdam na 1850, wijst het aantal dopelingen erop dat de kerkelijke betrokkenheid rond 1850 op een hoogtepunt is geweest. Daarna daalde het aantal dopelingen per inwoner enigszins en blijft zij tot en met 1870 stabiel. Tussen 1870 en 1890 groeide het aantal dopelingen en belijdenissen, maar daalde het aantal dopelingen en belijdenissen per inwoner. De kerkelijke betrokkenheid wat betreft rituelen daalde vervolgens sterk tussen 1900 en 1920 en hervatte deze daling vanaf de jaren vijftig.

4.5 Conclusie

Als we al deze gegevens en hun verhouding ten opzichte van het aantal inwoners van Amsterdam met elkaar vergelijken, kunnen we dan tot een eenduidig beeld komen wat betreft de kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam? In de paragraaf over kerkdiensten bleek dat het aantal kerken meegegroeid is met het aantal inwoners, met uitzondering van de periode na 1850. Het aantal diensten lag in 1872 niet hoger dan in 1765, dus de intensiviteit waarmee kerkgebouwen werden gebruikt is niet toegenomen. Het aantal in dienst zijnde predikanten vorm een aanwijzing voor een hoogtepunt wat betreft kerkelijke betrokkenheid tussen 1640 en 1670.

Uit de paragraaf over aanhangers bleek dat we bij het vaststellen van het tijdstip waarop de kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam achteruit begon te gaan, rekening moeten houden met de verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid. In de negentiende eeuw nam het aantal lidmaten af, terwijl het aantal hervormde zielen steeg. Het percentage mensen dat zichzelf als hervormd beschouwde, begon pas vanaf 1900 te dalen. In absolute aantallen viel deze daling pas vanaf 1920 waar te nemen. De kerkgang liet zien dat er vooral in de periode 1850-1870 een sterke daling plaatsvond waarna het aandeel kerkgangers tijdelijk stabiliseerde.

De financiële dimensie van kerkelijke betrokkenheid deed een toename van kerkelijke betrokkenheid in de perioden 1600-1648 en 1700-1800 vermoeden. Daarbij namen we vanwege de inflatie echter een flinke slag om de arm. Voor de negentiende eeuw namen we waar dat de financiële betrokkenheid voortdurend afnam. Met name de perioden 1811-1840, 1860-1870 en 1880-1890 sprongen eruit. Van deze perioden vormde de eerste jaren na 1865 weer het dieptepunt. In de laatste paragraaf zagen we dat de rituele betrokkenheid bij de kerk haar hoogtepunt bereikte rond 1650. In de periode 1630-1860 bleef zij waarschijnlijk stabiel. De daling van de rituele betrokkenheid die vanaf 1870 begon, concentreerde zich tussen 1900 en 1920 en stabiliseerde daarna tot de jaren vijftig.

Wat kunnen wij uit deze deelconclusies opmaken over de ontwikkeling van de kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam? Bij verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid blijkt dat de kerkelijke betrokkenheid rond 1650 een hoogtepunt heeft bereikt. De omzet van de diaconie, het aantal dopelingen en het aantal in dienst zijnde predikanten wijzen hierop. Een tweede conclusie is dat de kerkelijke betrokkenheid tussen 1670 en 1800 ongeveer gelijk is gebleven. In deze tijd werden geen nieuwe kerken gebouwd, het aantal diensten nam waarschijnlijk nauwelijks toe, het aantal in dienst zijnde predikanten bleef stabiel en het aantal dopelingen bleef waarschijnlijk ongeveer gelijk. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de omzet van de diaconie, ook ten opzichte van het aantal inwoners, vanaf 1700 begon te stijgen en zo een stijgende kerkelijke betrokkenheid deed vermoeden.

Een derde conclusie is dat de kerkelijke betrokkenheid vanaf een bepaalde periode in de negentiende eeuw begon af te nemen. De verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid wijzen op verschillende perioden waarin deze afname heeft aangevangen. De financiële dimensie plaatst het begin van de daling al in de eerste helft van de negentiende eeuw met een versnelling in de jaren na 1865. De afname van de kerkgang concentreerde zich vooral in de periode 1850-1870. Rekening houdend met de bevolkingsgroei die vanaf 1850 en vooral vanaf 1870 op gang kwam wijzen het aantal kerken, het aantal predikanten, het aantal hervormde zielen en lidmaten, de financiële betrokkenheid en de rituele betrokkenheid op een afname van de kerkelijke betrokkenheid die in ieder geval vanaf 1870 plaatsvond. Eigenlijk wijzen alleen de volkstellingen erop dat deze achteruitgang pas vanaf 1900 of zelfs 1920 zou hebben plaatsgevonden.

4.6 Controlegroep: dissenters

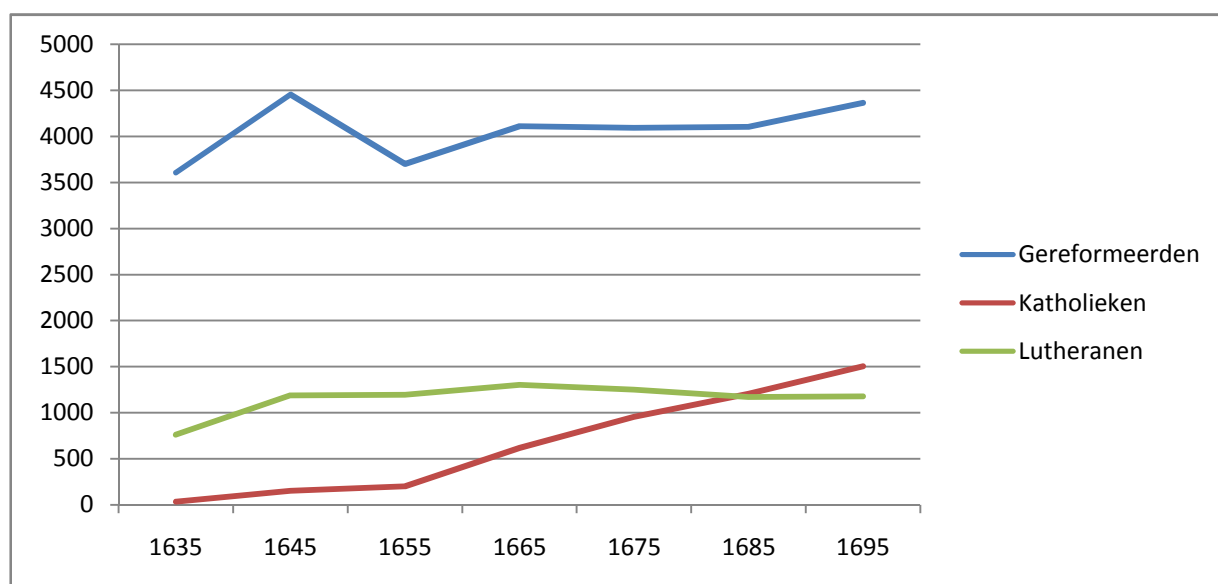
De lezer dient zich te herinneren dat bovenstaande conclusies alleen betrekking hebben op de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in de Gereformeerde/Hervormde Kerk van Amsterdam. Hoe zat het dan met de andere kerken in Amsterdam? Deze vraag is zeer relevant en wel om drie redenen. In de eerste plaats omdat Amsterdam in de afgelopen vier eeuwen een smeltkroes is geweest van religies en denominaties. De publieke kerk was er zeker niet de enige kerk en een onderzoek dat inzicht wil geven in de kerkelijke betrokkenheid van Nederland moet dus ook de betrokkenheid in de overige kerken bestrijken. Een tweede reden is dat de toetsing aan andere kerken kan laten zien of de genoemde ontwikkelingen uniek zijn voor de publieke kerk en er dus interne oorzaken aan ten grondslag liggen of dat de resultaten voor meerdere kerken gelden en externe factoren aangewezen moeten worden. Een derde reden is dat de kerken in Amsterdam ook elkaars concurrenten waren. Als de kerkelijke betrokkenheid in de Hervormde Kerk terugneemt, is

het theoretisch denkbaar dat zij wordt opgevangen door een groei van bijvoorbeeld de Lutherse Kerk.

De grootste religieuze minderheid waren de katholieken. De kerkelijke betrokkenheid van de Amsterdamse katholieken blijkt voor een deel uit schattingen van hun aantal, het aantal katholieken dat communie deed en het aantal katholieke dopelingen.

	Aantal katholieken	Communicanten
1631	10000	
1635	14000	
1656	30000	
1662		30000
1726		25000
1758		27487
1775		31174
1800	40000	
1805		30000
1807	43000	

Tabel 2 Aantal katholieken en communicanten in Amsterdam⁷⁸

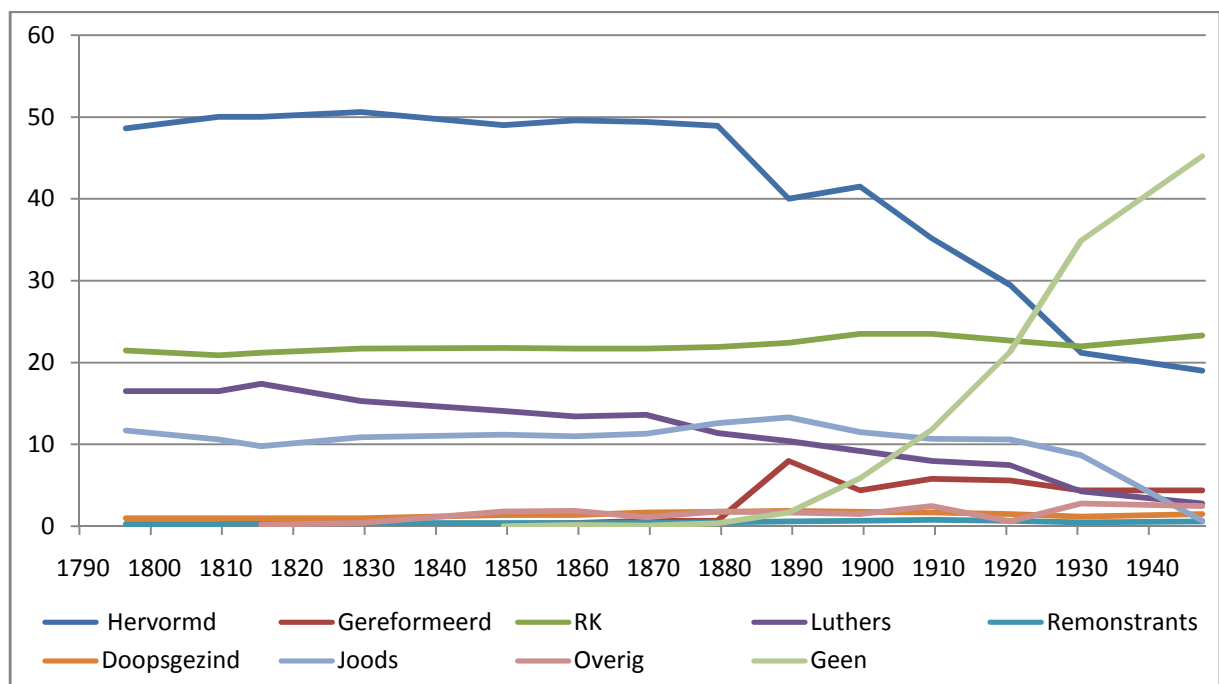
Figuur 17 Dopelingen naar denominatie⁷⁹

Het aantal katholieken en katholieke dopelingen neemt blijkens de bovenstaande tabel en grafiek flink toe in de zeventiende eeuw. We moeten ons wel afvragen hoe de groei in de statistieken zich verhoudt tot het werkelijk aantal katholieken in Amsterdam. De mate waarin de Katholieke Kerk werd getolereerd of onderdrukt heeft immers invloed gehad op de mate waarin de katholieke gelovigen uiting konden geven aan hun geloof. Gezien het geschatte aantal katholieken in

⁷⁸ Israel, *The Dutch Republic*, 380; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, II*, 187 en *V*, 24; Kok, *Nederland op de breuklijn*, 468, gegevens afkomstig uit missieverslagen.

⁷⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 641, jaartallen zijn gekozen als midden van een decennium.

Amsterdam mogen we er vanuit gaan dat het aantal katholieke dopelingen vóór 1675 veel hoger was dan figuur 17 aangeeft. Wat we zeker weten is dat het aantal katholieken in de zeventiende eeuw flink is toegenomen. Hoewel het geschatte aantal katholieken voor 1656 als ook het opgegeven aantal communicanten voor 1662 enigszins aan de hoge kant kunnen liggen, mogen we er vanuit gaan dat het aantal katholieken tegen 1700 ongeveer dertig- tot veertigduizend heeft bereikt. Gezien het relatief stabiel blijvende aantal communicanten, kunnen we er vanuit gaan dat het aantal katholieken tot en met het begin van de negentiende eeuw stabiel is gebleven. De onderstaande grafiek laat zien dat hun aandeel in de Amsterdamse bevolking ook de eeuw daarna nauwelijks verandert.

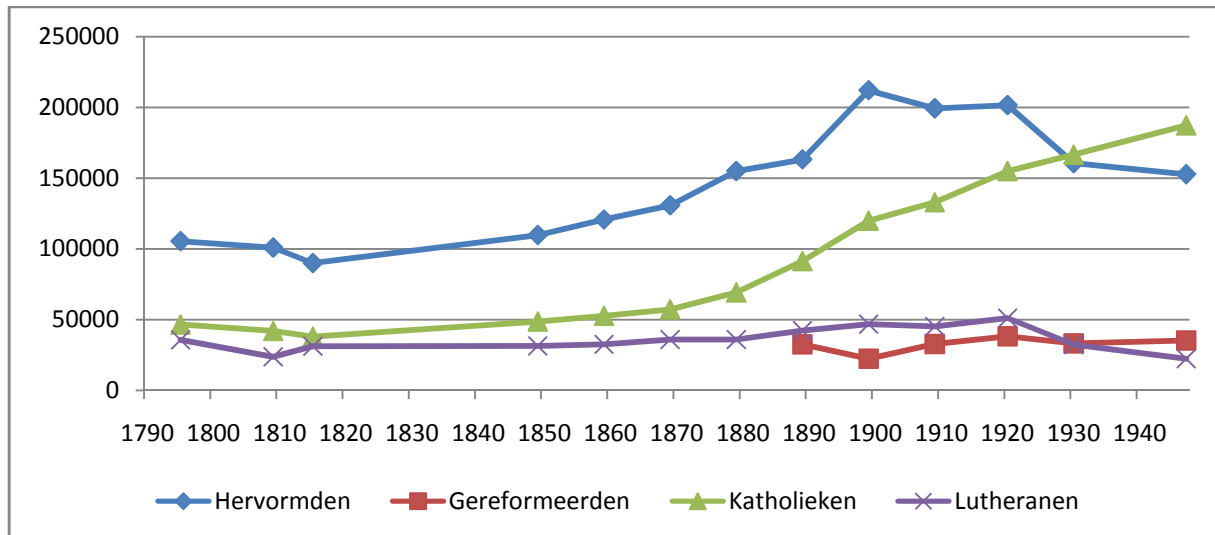
Figuur 18 Kerkelijke gezindten Amsterdam⁸⁰

In de figuur valt op dat het aandeel katholieken in Amsterdam volgens de volkstellingen tussen 1796 en 1947 vrij constant bleef. Hun aandeel nam in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw zelfs licht toe. Het aandeel communicanten onder de katholieken lag in 1931 hoger dan in de eeuwen daarvoor. Van de 211.267 geregistreerde Amsterdamse katholieken hadden er 184.273 communie gedaan.⁸¹ Onder deze communicanten bevonden zich echter ook 71.479 zogenaamde non-paschanten. Deze non-paschanten voldeden niet aan de paasplicht, de plicht om in ieder geval tussen palmzondag en Pinksteren een keer waardig (dus na te hebben gebiecht) te communie te gaan. Het aandeel 'passieve' katholieken lag in 1931 dus op een derde van de katholieke populatie.

⁸⁰ Banning, *Handboek pastorale sociologie*, VI, 51; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 369; Onder 'Luthers' worden zowel de Evangelisch-Lutherse Kerk als de in 1791 afgescheiden Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk verstaan.

⁸¹ Het totaal aantal katholieken bedroeg 211.267.

Het aandeel Lutheranen bereikt haar hoogtepunt rond 1660, met ongeveer twintig procent van het aantal dopelingen in Amsterdam. Na 1815 begon het percentage Lutheranen af te nemen. In absolute aantallen had de Lutherse Kerk echter meer zielen in 1930 dan in 1815 (32.568 tegenover 31.320) en lag haar hoogtepunt in 1920 (51237 lutheranen).⁸²

Figuur 19 Aantal hervormden, gereformeerden, katholieken en lutheranen volgens de volkstellingen in absolute cijfers⁸³

Als we de gevonden resultaten vergelijken met de bevindingen met betrekking tot de publieke kerk, valt op dat ook de Katholieke en de Lutherse Kerk in de zeventiende eeuw een voorlopig hoogtepunt hebben bereikt. Voor de Katholieke Kerk lag dat hoogtepunt rond 1700, voor de Lutherse Kerk rond 1660. In de negentiende eeuw maakte de Lutherse Kerk een andere ontwikkeling door dan de Hervormde Kerk. Beide kerken bereikten een hoogtepunt in het aantal zielen rond 1900. Het aandeel Lutheranen in Amsterdam begon echter al vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw te dalen, terwijl het aandeel hervormden pas vanaf de jaren tachtig begon af te nemen. Het aantal katholieken ontwikkelt zich totaal anders. De Katholieke Kerk wist haar aandeel in de Amsterdamse bevolking stabiel te houden en zelfs licht te laten toenemen. In absolute aantallen vertoonde de Katholieke Kerk een onafgebroken stijging tussen 1815 en 1930.

De waarnemingen binnen deze paragraaf wijzen er op dat de achteruitgang van de kerkelijke betrokkenheid binnen de Hervormde Kerk vooral interne oorzaken moet hebben gehad. Met name het verschil met de Katholieke Kerk, die stug door bleef groeien, roept vragen op. De waarneming van deze groei is echter alleen gebaseerd op de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid. Om hardere conclusies te trekken zouden ook de andere dimensies van kerkelijke betrokkenheid binnen de Katholieke Kerk moeten worden onderzocht. Zo zou het bijvoorbeeld erg interessant zijn om te weten hoe het aantal non-paschanten zich in de negentiende eeuw ontwikkeld heeft. Een andere

⁸² Bijlage III Aandeel en absolute aantallen gezindten in Amsterdam.

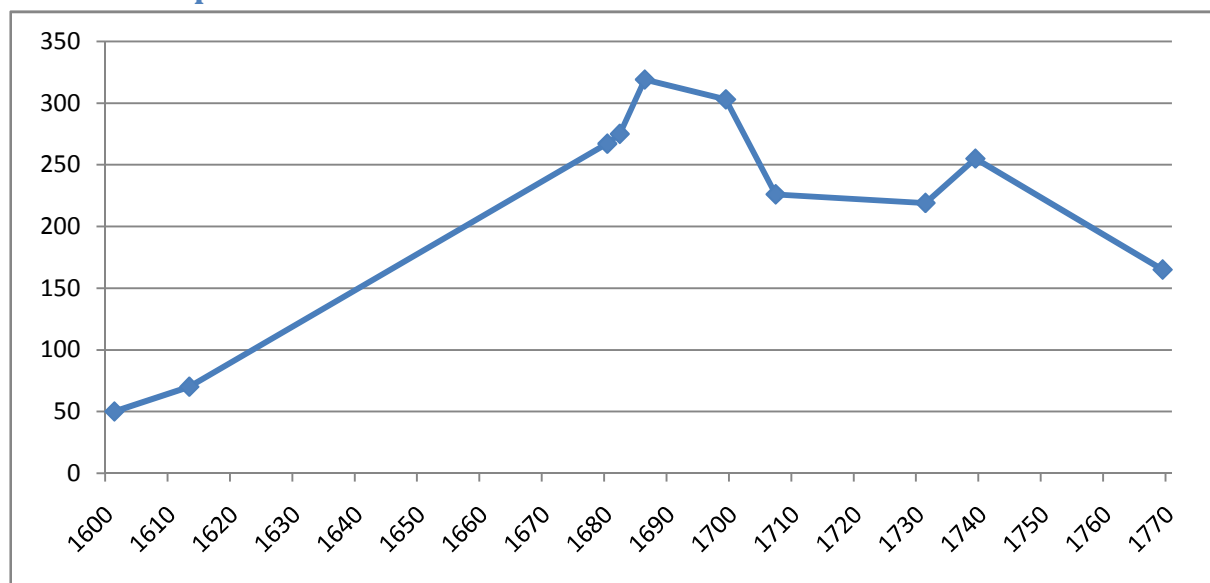
⁸³ Ibidem.

opvallende kwestie die een zorgvuldigere bestudering vereist is de relatief kleine groei in absolute aantallen van de Lutherse kerk tussen 1815 en 1900. Beide kwesties gaan echter voorbij aan het hoofddoel van deze scriptie.

5. Friesland

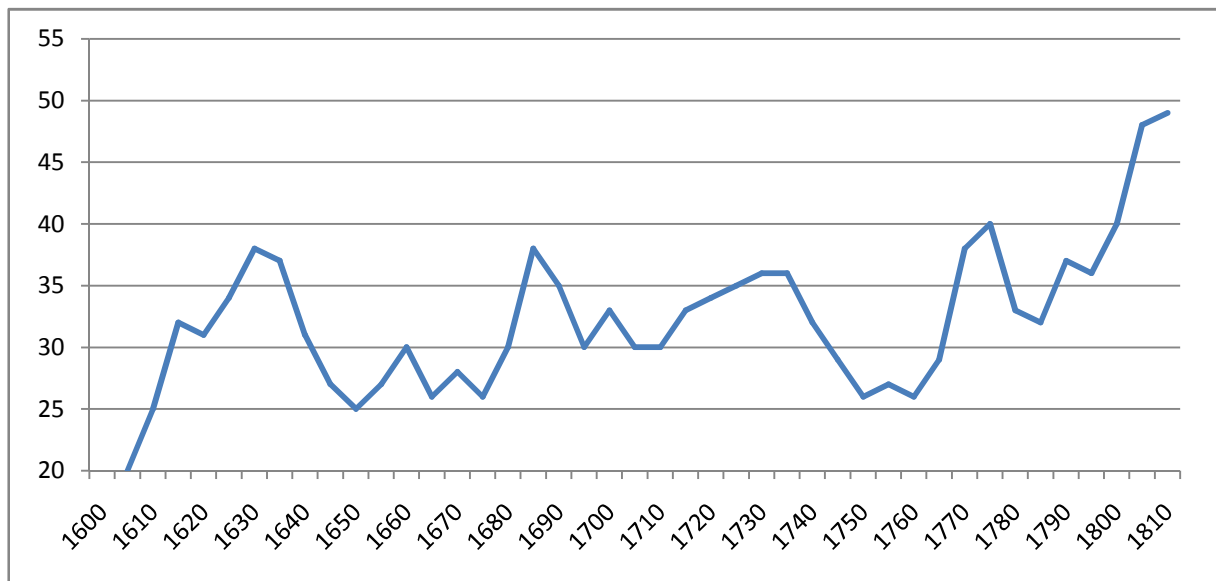
Evenals Amsterdam vormt ook Friesland een uitzonderlijk stukje Nederland. De onafhankelijkheid die de Friezen tot in de zestiende eeuw hebben weten te handhaven en het feit dat de Friese taal tegenwoordig dezelfde erkenning geniet als het Nederlands, zijn hiervan de meest in het oog springende voorbeelden. Ook wat betreft kerkelijke betrokkenheid wordt Friesland beschouwt als een uitzonderlijk stukje Nederland. In deze provincie getuigden de volkstellingen van de negentiende eeuw al vroeg van relatief veel 'onkerkelijken'. Mede daarom is er relatief veel onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Friesland en is er zodoende een breed genoeg zijnde basis om deze ontwikkeling te beschrijven. In dit hoofdstuk zullen de ontwikkelingen in 5 Friese plaatsen de revue passeren: St. Annaparochie, Heeg, Heerenveen, Sloten en Sneek. Voor deze plaatsen is gekozen omdat voor deze dorpen en steden relatief veel bekend is over de ontwikkelingen van kerkelijke betrokkenheid in de zeventiende eeuw en het zodoende mogelijk is om de ontwikkelingen in meerdere eeuwen te beschrijven.

5.1 St. Annaparochie

Figuur 20 Lidmaten in St. Annaparochie⁸⁴

⁸⁴ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 104

Figuur 21 Dopelingen in St. Annaparochie⁸⁵

Bovenstaande grafieken schetsen een beeld van de kwantitatieve ontwikkeling van de Gereformeerde Kerk van St. Annaparochie. Welke ontwikkelingen kunnen we in deze grafieken terugvinden? Wat betreft het aantal lidmaten in St. Annaparochie, zien we dat er tussen 1600 en 1681 een grote stijging heeft plaatsgevonden. Omdat we voor deze periode weinig data hebben, weten we niet hoe deze stijging heeft plaatsgevonden. Wat we wel weten is dat de stijging werd gevolgd door een gematigde daling van het aantal lidmaten. Wat kunnen we met deze gegevens? Eigenlijk nog vrij weinig. Het wordt interessanter als we de grafiek van het aantal lidmaten vergelijken met de grafiek van het aantal dopelingen. Bij deze vergelijking valt op dat in beide grafieken rond 1690 een hoogtepunt bereikt wordt. Andere opvallende overeenkomsten zijn de piek in de jaren dertig en de daling in de jaren veertig tot zestig van de achttiende eeuw.

Er is in St. Annaparochie dus een zeker verband tussen het aantal lidmaten en het aantal dopelingen. Betekent dit dat we uit de ontwikkeling van het aantal dopelingen ook kunnen opmaken hoe het aantal lidmaten zich heeft ontwikkeld? Laten we eerst kijken wat er gebeurd met het aantal dopelingen. In de grote lijnen was het aantal dopelingen redelijk stabiel. Tussen 1620 en 1790 schommelde hun aantal rond de 30 per jaar met perioden waarin het aantal zo'n 5 tot 8 dopelingen hoger of lager lag. Vanaf 1790 ontstond echter een nieuwe situatie waarin het aantal dopelingen een stuk hoger lag. Als we uitgaan van een verband tussen het aantal dopelingen en het aantal lidmaten, kunnen we aannemen dat de groei van het aantal lidmaten vooral tussen 1610 en 1635 heeft plaatsgevonden. In die tijd nam het aantal dopelingen immers fors toe. Een andere aanname op basis

⁸⁵ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 406-7, Faber geeft het aantal dopelingen door het gemiddelde van steeds tien jaar te nemen.

van het geconstateerde verband tussen het aantal dopelingen en lidmaten is dat het aantal lidmaten na 1760 niet verder is gedaald maar vanaf 1770 een stijgende lijn heeft ingezet.

Als we bovenstaande waarnemingen samenvatten, kunnen we stellen dat het aantal dopelingen en lidmaten er op wijzen dat het aantal kerkelijk betrokkenen in St. Annaparochie vooral tussen 1610 en 1635 steeg en rond 1690 een hoogtepunt bereikte. Vervolgens werd een enigszins dalende lijn ingezet die vanaf 1770 werd gevolgd door een stijging van het aantal kerkelijke betrokkenen.

Een stijging van het absoluut aantal kerkelijk betrokkenen wil nog niet zeggen dat het relatief aantal kerkelijk betrokkenen is gestegen, zoals we uit de casus Amsterdam hebben geleerd. Om hierover meer duidelijkheid te kunnen verschaffen, zullen we eerst een antwoord moeten vinden op de vraag hoe het aantal inwoners van St. Annaparochie zich heeft ontwikkeld. Dit is geen gemakkelijke opgave. Het aantal inwoners van St. Annaparochie voor 1744 is mij niet bekend. In het algemeen kan worden gesteld dat het aantal inwoners van Friesland tussen 1600 en 1750 nauwelijks is toegenomen. Ook voor de gemeente Het Bildt, waartoe St. Annaparochie behoort, is dit het geval.⁸⁶ Met een zekere slag om de arm kunnen we aannemen dat het aantal inwoners in St. Annaparochie tot 1750 ongeveer gelijk is gebleven. De ontwikkeling van het absoluut aantal kerkelijk betrokkenen tot 1750 komt dus overeen met de ontwikkeling van het aandeel kerkelijk betrokkenen (dopelingen en lidmaten) in St. Annaparochie.

Hoe staat het met de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in St. Annaparochie na 1750? In 1744 woonden er 1137 mensen in het dorp, wat betekent dat circa 22 procent van de bevolking lidmaat van de Gereformeerde Kerk was.⁸⁷ Dat percentage daalde waarschijnlijk gedurende de daaropvolgende periode. In 1769 waren er immers nog slechts 165 lidmaten.

Wat valt er te zeggen over de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid? In 1796 woonden er 1430 mensen in St. Annaparochie waarvan er 1344 (94%) zich bij de volkstellingen tot de Hervormde Kerk rekenden. Dat is gezien de hierboven genoemde waarneming een opvallend hoge score. Wat betreft de rituele betrokkenheid zien we dat het gemiddeld aantal dopelingen per jaar in deze halve eeuw met 24 procent toenam⁸⁸ In dezelfde tijd nam de bevolking met 26 procent toe. De rituele betrokkenheid bleef volgens deze gegevens dus ongeveer gelijk. Al met al krijgen we zo een verwarrend beeld van de ontwikkeling van de kerkelijke betrokkenheid in de decennia na 1750. Volgens de eerste dimensie lag de betrokkenheid zeer hoog, volgens de tweede dimensie nam zij af en volgens de vierde dimensie vond er vrijwel geen verandering plaats.

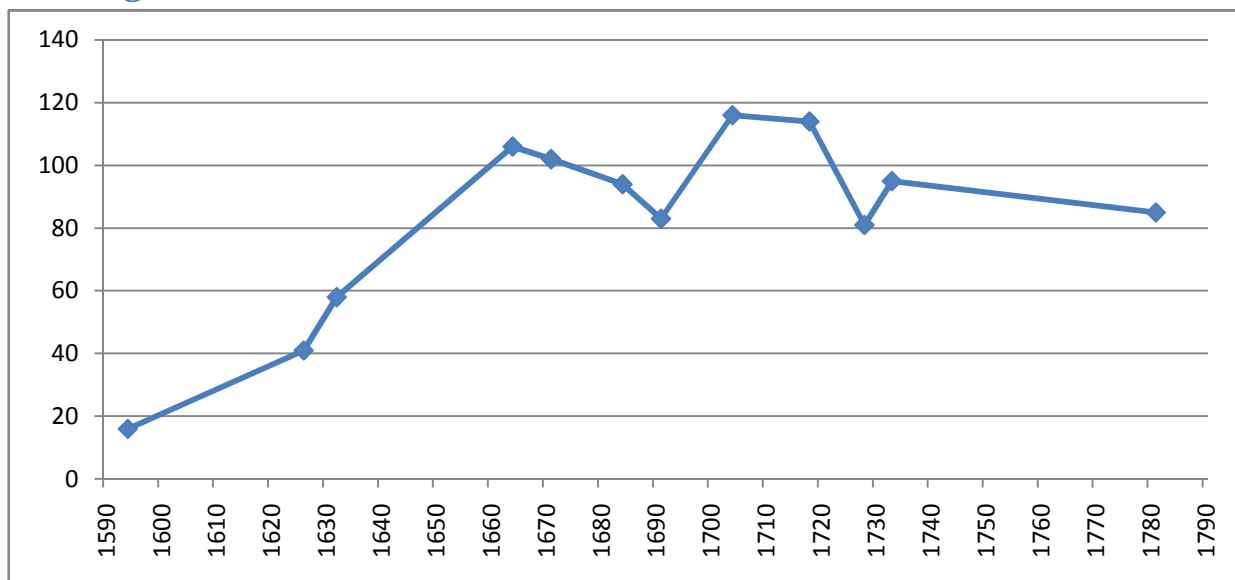
⁸⁶ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 414.

⁸⁷ Idem, 410. De 22% is berekend op basis van 255 lidmaten in 1739.

⁸⁸ Van 29 dopelingen in de periode 1740-49 naar 36 in de periode 1790-99, een stijging van 24 procent.

In 1849 beschouwden 1733 van de 1785 inwoners van St. Annaparochie hervormd (97%), 7 katholiek en 42 doopsgezind.⁹⁰ Vanaf dit jaar ontbreken data voor St. Annaparochie en zijn we afhankelijk van data voor de gemeente waartoe St. Annaparochie behoorde: Het Bildt.⁹¹ In 1889 beschouwde al 15,6 procent van de bevolking van deze gemeente zich als onkerkelijk.⁹² In 1909 had deze gemeente zelfs het hoogste percentage van Nederland: 34,8 procent. Volgens Kruijt stond in deze gemeente de grote groep onkerkelijken recht tegenover een sterk orthodoxe groep met veel gereformeerden en rechtzinnige hervormden.⁹³ In 1947, een eeuw nadat nog 97 procent van de bevolking zich als hervormd beschouwde, woonde er 2035 mensen in St. Annaparochie waarvan 834 (41%) onkerkelijken.⁹⁴ Het aantal kerkelijk betrokkenen in de eerste dimensie nam in deze honderd jaar dus sterk af. Wanneer deze afname begonnen is, kunnen we vanwege het gebrek aan data niet zeggen. Vermoedelijk hield de afname verband met de toename van het aantal 'onkerkelijken' dat we voor Het Bildt waarnamen. Bij de casus Amsterdam hebben we geleerd dat de afname van kerkelijke betrokkenheid in andere dimensies, zoals het aantal dopelingen en lidmaten, eerder begon dan bij de eerste dimensie. Wat betreft de tweede dimensie van kerkelijke betrokkenheid zagen we inderdaad al een afname vanaf 1750. Verdere studie en het nader uitpluizen van kerkelijke archieven is vereist om hierover meer duidelijkheid te verkrijgen.

5.2 Heeg

Figuur 22 lidmaten in Heeg⁹⁵

⁹⁰ Kok, *Nederland op de breuklijn*, 364.

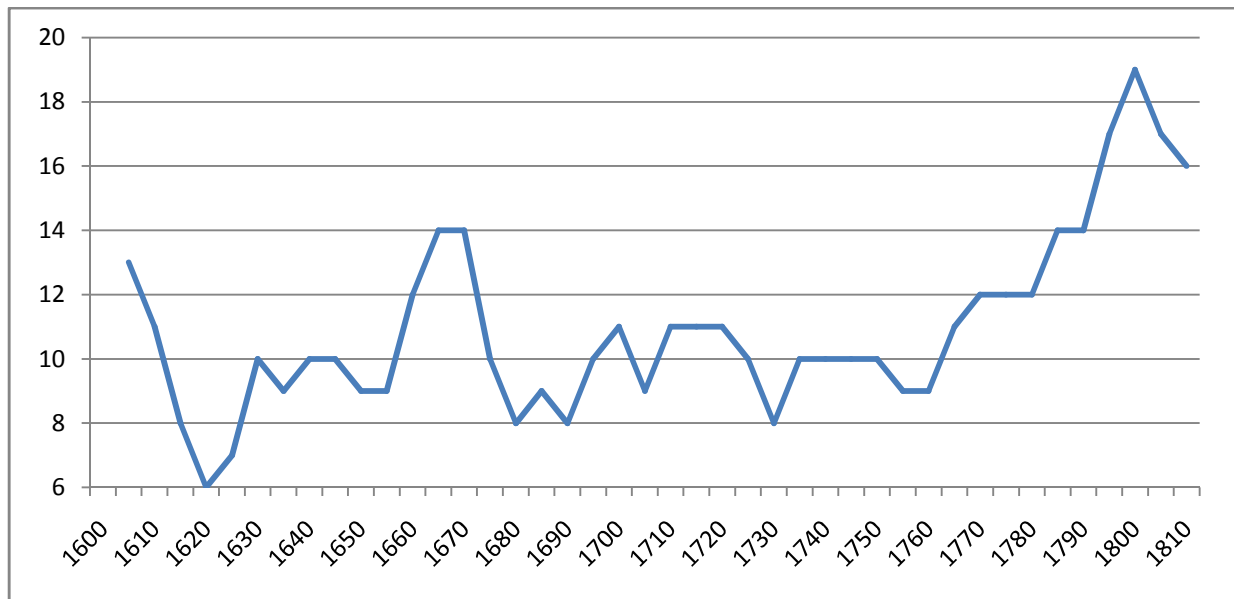
⁹¹ De data werden gedurende deze periode alleen gemeentelijk niveau verzameld. Dit was vermoedelijk een gevolg van de Gemeentewet die in 1851 werd ingevoerd.

⁹² Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 61.

⁹³ Idem, 64.

⁹⁴ Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, 35.

⁹⁵ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 107.

Figuur 23 Dopelingen in Heeg⁹⁶

Ook voor Heeg weten we voor een langere periode de ontwikkeling van het aantal lidmaten en dopelingen. Wat zijn hierbij de meest in het oog springende feiten? Laten we eerst kijken naar de ontwikkeling van het aantal lidmaten. Dit vertoont tussen 1594 en 1664 een stijging die met name rond 1630 erg sterk is geweest. Vanaf 1664 tot en met 1781 schommelt het aantal lidmaten tussen de 80 en 120. Het aantal dopelingen in Heeg bevond zich tussen 1630 en 1770 voortdurend rond de 10 per jaar. De enige uitschieter is de periode 1660-1675. Deze piek komt overeen met een piek in het aantal lidmaten rond 1664. Een tweede piek rond 1710, wanneer het aantal lidmaten de honderd overstijgt, wordt in mindere mate weerspiegelt in het aantal dopelingen. We zien wederom dat er een verband bestaat tussen het aantal lidmaten en het aantal dopelingen. Na 1770/1780 stijgt het aantal dopelingen boven het normale niveau van ongeveer 10 per jaar uit. Betekent dit ook dat de rituele betrokkenheid in Heeg toenam? Om dit te achterhalen, moeten we eerst kijken naar het aantal inwoners.

Het aantal inwoners steeg van 430 in 1744 naar 675 in 1796. Het aantal dopelingen nam sneller toe dan het aantal inwoners: 70 tegenover 57 procent.⁹⁷ Dus er was sprake van een toename van rituele betrokkenheid. Het verschil in toename is echter slechts 13 procent. Het grootste deel van de toename van het aantal dopelingen kan dus verklaard worden door de bevolkingsgroei die Heeg doormaakte.

Met 95 lidmaten in 1733 (22% ten opzichte van het aantal inwoners in 1744) was het aandeel lidmaten als deel van de bevolking precies gelijk aan het aandeel in St. Annaparochie.⁹⁸ Het aandeel

⁹⁶ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 406-7.

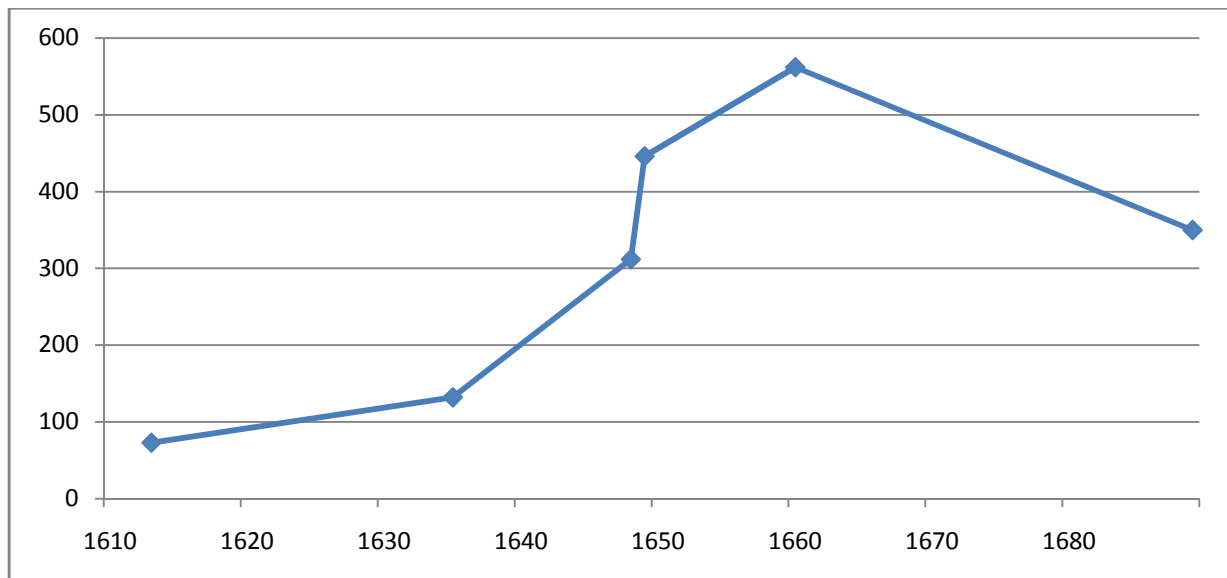
⁹⁷ Het gemiddeld aantal dopelingen nam toe van 10 in de periode 1740-1749 naar 17 in de periode 1790-1799; Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 410.

⁹⁸ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 107; Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 410.

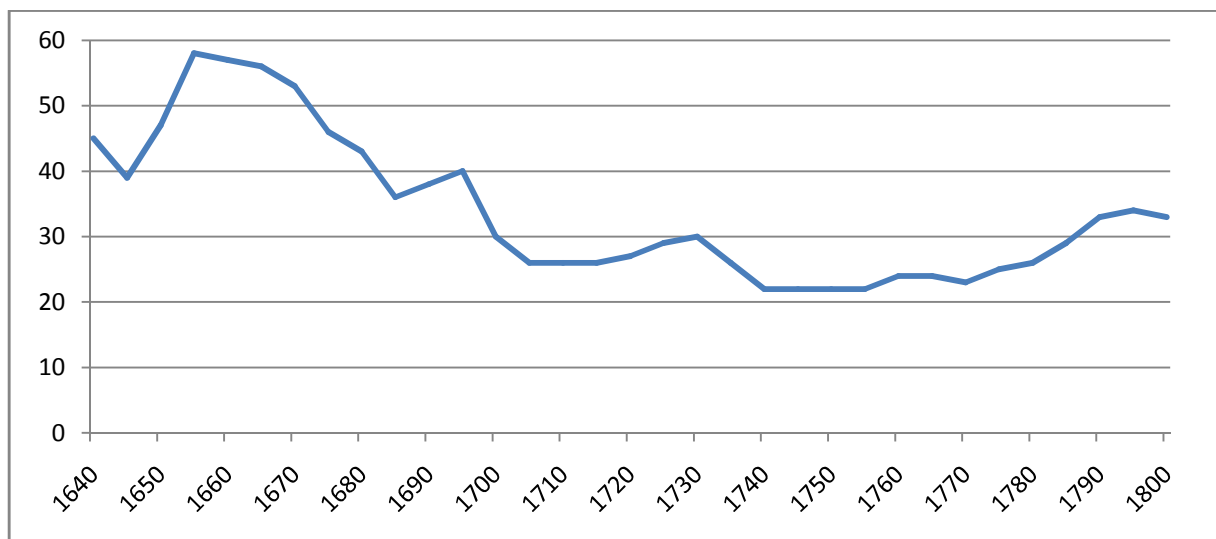
lidmaten daalde echter waarschijnlijk gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw: in 1781 waren er immers nog maar 85 lidmaten. Het aandeel hervormden in de volkstelling lag veel lager dan in St. Annaparochie: 434 mensen rekenden zich tot de hervormden in 1796 (64%). In 1849 woonden er 772 mensen in Heeg waarvan 559 hervormden (72%), 183 katholieken en 29 doopsgezinden.⁹⁹

Het aandeel lidmaten als deel van de bevolking was zoals gezegd gelijk aan het aandeel in St. Annaparochie (22%). Omdat het aandeel mensen in Heeg dat zichzelf tot de hervormden rekenden veel lager lag dan in St. Annaparochie, was in Heeg dus een groter deel van de hervormden ook lidmaat van de Hervormde Kerk.

5.3 Heerenveen

Figuur 24 Lidmaten in Heerenveen¹⁰⁰

Figuur 25 Dopelingen in Heerenveen¹⁰¹

⁹⁹ Kok, *Nederland op de breuklijn*, 374.

¹⁰⁰ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 107-109.

Het aantal lidmaten en dopelingen in Heerenveen volgt overduidelijk een ander patroon dan we bij St. Annaparochie en Heeg waarnamen. Het aantal lidmaten steeg tussen 1613 en 1660. Deze stijging vond voornamelijk plaats na 1635 met als hoogtepunt de periode 1648-49. Ergens rond 1660 begon het aantal lidmaten terug te lopen. Als we deze waarnemingen vergelijken met de ontwikkeling van het aantal dopelingen, valt op dat ook het aantal dopelingen rond 1660 een hoogtepunt bereikte. Het aantal dopelingen daalde tussen 1660 en 1690. De daling duurde tot en met de jaren veertig van de achttiende eeuw. Gezien het ook voor Heerenveen waargenomen verband tussen het aantal lidmaten en het aantal dopelingen, ligt het in de lijn van de verwachting dat ook het aantal lidmaten na 1690 verder is afgenomen. Vanaf de jaren 70 van de achttiende eeuw zien we net als bij de twee andere dorpen aan stijging van het aantal dopelingen.

Wat kunnen we uit deze beschrijving opmaken? De Gereformeerde Kerk in Heerenveen bereikte net als de kerken in St. Annaparochie en Heeg een hoogtepunt in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Een belangrijk verschil is dat het aantal lidmaten en dopelingen in Heerenveen daarna gedurende een periode van ongeveer vijftig jaar zo'n beetje gehalveerd is. In de andere dorpen was er sprake van een stabilisatie (Heeg) of een beperkte afname (St. Annaparochie).

Is de afname van het aantal lidmaten en dopelingen in Heerenveen te verklaren vanuit een verandering van het aantal inwoners? Deze zeer belangrijke vraag kan niet beantwoord worden. Het eerste bevolkingscijfer waarover ik beschik dateert uit 1744. Toen woonden er 1290 mensen in het dorp.¹⁰² In 1796 was het inwonertal opgelopen tot 1460. In de halve eeuw na 1744 nam het aantal inwoners dus met 13 procent toe. Het aantal dopelingen nam echter toe met 50 procent (van 22 naar 33). Na 1744 was er dus sprake van een toename van rituele betrokkenheid bij de Gereformeerde Kerk in Heerenveen. Als het aantal inwoners van Heerenveen in de eeuw voor 1744 min of meer gelijk is gebleven en er dus sprake was van een afname van kerkelijke betrokkenheid in Heerenveen, is deze afname rond 1744 omgebogen in een aanzienlijke toename van de kerkelijke betrokkenheid.

Ook wat betreft de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid vonden er in Heerenveen grote verschuivingen plaats. In 1796 beschouwde 71 procent van de inwoners zichzelf als hervormd. In 1849 woonden er in Heerenveen 1307 mensen waarvan 985 hervormden (75%), 155 katholieken en 156 doopsgezinden.¹⁰⁵ In 1947 gold de gemeente Heerenveen met 34 procent hervormden, 12,6 procent gereformeerden en 46,2 procent onkerkelijken als een gemeente met een zeer hoog percentage onkerkelijken.¹⁰⁶

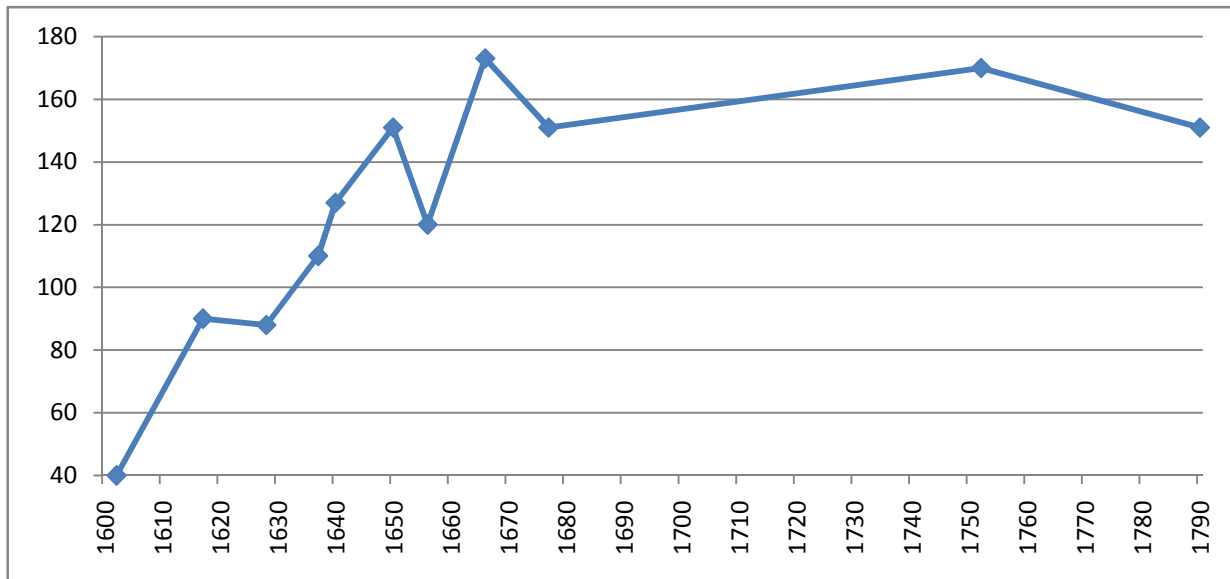
¹⁰¹ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 406-7.

¹⁰² Idem, 410.

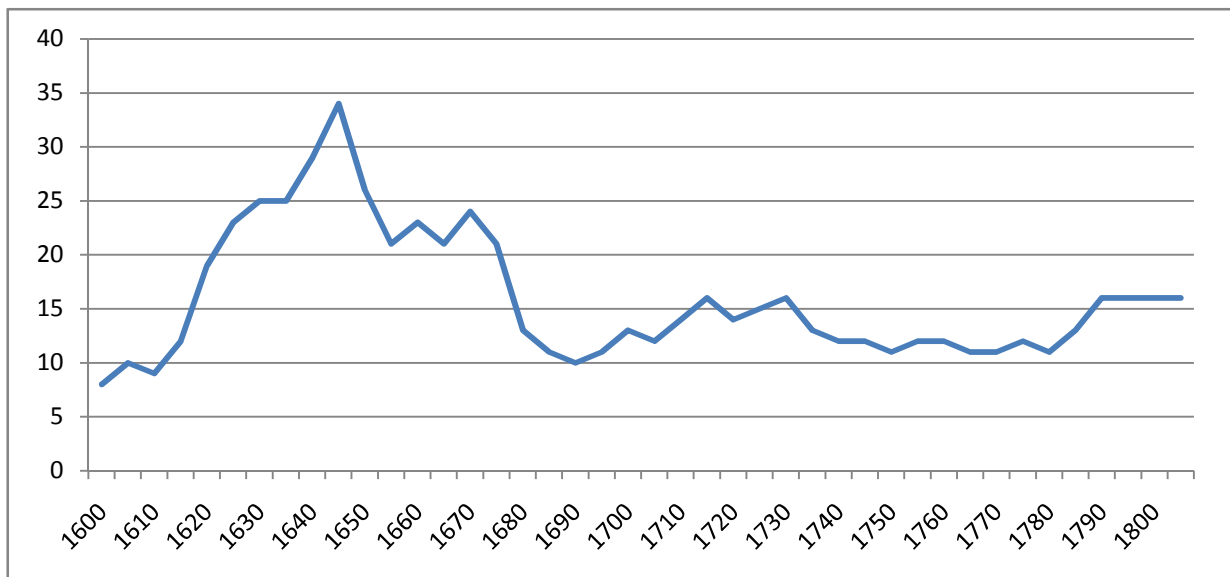
¹⁰⁵ Kok, *Nederland op de breuklijn*, 370.

¹⁰⁶ Banning, *Handboek pastorale sociologie, II*, 390.

5.4 Sloten

Figuur 26 Lidmaten in Sloten¹⁰⁷

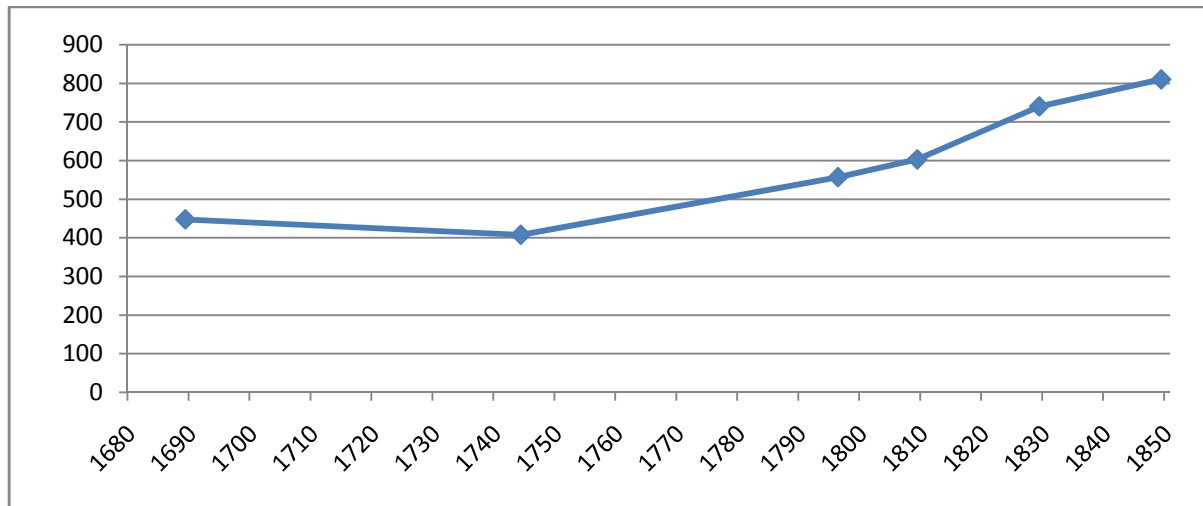
Figuur 27 Dopelingen in Sloten¹⁰⁸

Het aantal lidmaten in Sloten vertoont een stijgende lijn tussen 1602 en 1650 waarbij de jaren 1637-1640 het hoogtepunt van de groei vormden. Tussen 1666 en 1790 is het aantal metingen zeer beperkt, maar lijkt een stabiele situatie te zijn ontstaan. Gezien de waarnemingen bij de vorige drie dorpen ligt het in de lijn der verwachting dat het aantal dopelingen ongeveer op dezelfde manier fluctueert als het aantal lidmaten. Het aantal lidmaten en dopelingen volgt elkaar dan ook in de perioden 1600-1650, wanneer beiden sterk toenemen en 1700-1790 waarin beiden tamelijk stabiel blijven. Een uitzondering vormt de periode 1650-1700 waarin het aantal lidmaten consolideert terwijl het aantal dopelingen flink afneemt. Hierdoor ligt de getalsmatige verhouding tussen lidmaten

¹⁰⁷ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 111.

¹⁰⁸ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 406-7.

en dopelingen in de periode 1700-1790 (ruw geschat 10 lidmaten op 1 dopeling) totaal anders dan in de periode 1600-1650 (4 of 5 lidmaten op 1 dopeling). Hoe moeten we deze in het licht van het voorafgaande toch merkwaardige ontwikkeling interpreteren? Uiteraard dienen we daarvoor eerst weer te kijken naar de ontwikkeling van het aantal inwoners.

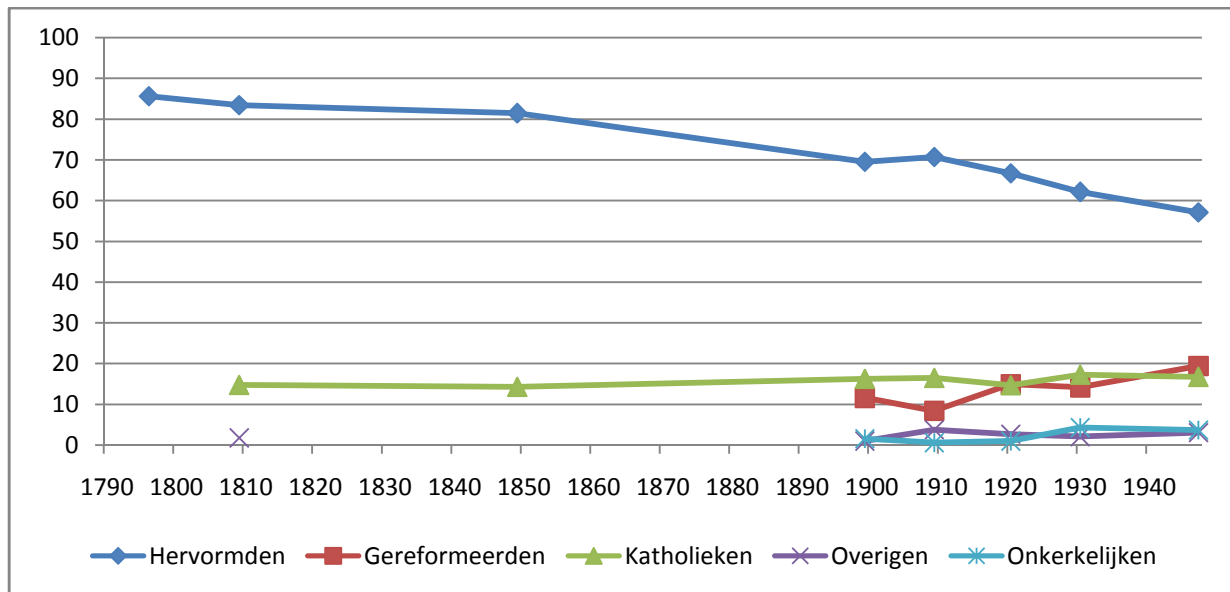
Figuur 28 Aantal inwoners Sloten¹⁰⁹

Uit figuur 28 blijkt dat het aantal inwoners tot 1750 stabiel was en daarna begon te stijgen. Omdat we voor relatief veel jaren het aantal inwoners van Sloten weten, kunnen we voor meerdere jaren een schatting maken van het percentage lidmaten als deel van de bevolking. In 1677 bedroeg het aantal lidmaten 151 op 448 bewoners in 1689, oftewel 33,7 procent.¹¹⁰ In 1752 bedroeg het aantal lidmaten 170, 41,7 procent van de 408 inwoners in 1744. In het laatste decennium van de achttiende eeuw lag het percentage echter fors lager: 151 lidmaten op 557 inwoners maakt 27,1 procent lidmaten. Het aandeel lidmaten ging in de tweede helft van de achttiende eeuw dus fors achteruit. Geldt dit ook voor het aantal dopelingen? Het aantal dopelingen per jaar nam in de tweede helft van de achttiende eeuw juist toe, van 12 naar 16, een toename van 33 procent. In diezelfde tijd nam echter de bevolking met 37 procent toe. Het aantal dopelingen daalde dus enigszins ten opzichte van het aantal inwoners, terwijl het aandeel lidmaten flink afnam.

We zagen dat het aantal lidmaten en dopelingen in Sloten tot 1650 toenam. Daarna bleef het aantal lidmaten stabiel, terwijl het aantal dopelingen afnam. Vanaf 1750 begon het aandeel lidmaten als deel van de bevolking te dalen terwijl het aantal dopelingen ten opzichte het aantal inwoners vrijwel gelijk bleef. Als we deze ontwikkelingen vergelijken met de hierboven genoemde dorpen, valt op dat de ontwikkelingen in Sloten het meest lijken op de ontwikkelingen in Heeg. In beide plaatsen bleef het aantal lidmaten stabiel na het hoogtepunt halverwege de zeventiende eeuw. In beide plaatsen vond ook een afname van het aandeel lidmaten als deel van de bevolking plaats na 1750.

¹⁰⁹ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 410; Kok, *Nederland op de breuklijn*, 371.

¹¹⁰ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 111, 124.

Figuur 29 Kerkelijke gezindten als deel van de bevolking van Sloten¹¹¹

Hoe waren de ontwikkelingen in Sloten wat betreft de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid? Uit figuur 29 kunnen we opmaken dat het aandeel hervormden in Sloten tussen 1796 en 1947 met zo'n 25 procent is afgenomen. Tellen we echter het aandeel gereformeerden bij het aandeel hervormden op, dan blijft er slechts een minieme daling over. Volgens de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid is de kerkelijke betrokkenheid in Sloten in deze anderhalve eeuw dus niet gedaald.

Naar aanleiding van het cijfer voor 1796 (85,6% hervormden) kunnen we ook conclusies trekken wat betreft de verhouding tussen lidmaten en het aandeel mensen dat zichzelf als hervormd beschouwd. Rond 1790 was 27,1 procent lidmaat en er geldt dus dat ruwweg één op de drie inwoners die zichzelf als hervormd beschouwde ook lidmaat was. De groep hervormden die geen lidmaat van de Hervormde Kerk was (58,5%), bestaat uit liefhebbers en kinderen van lidmaten. Het aantal kinderen van lidmaten wordt doorgaans geschat op 66 tot 100 procent van het aantal lidmaten.¹¹³ De groep die na aftrek van het aandeel kinderen overblijft, de liefhebbers, zullen in Sloten dus 31 tot 41 procent van de bevolking hebben uitgemaakt.¹¹⁴

In 1923 stond Sloten bekend als een zeer kerkelijke stad.¹¹⁵ Slechts 1,05 procent van de inwoners beschouwde zichzelf als onkerkelijk. Dat percentage is met voorsprong het laagste in de classis Sneek terwijl deze classis bekend stond als bloeiend, met een sterk geestelijk leven en met in enkele gemeenten een wekelijks kerkbezoek van 60 tot 65 procent van de leden.

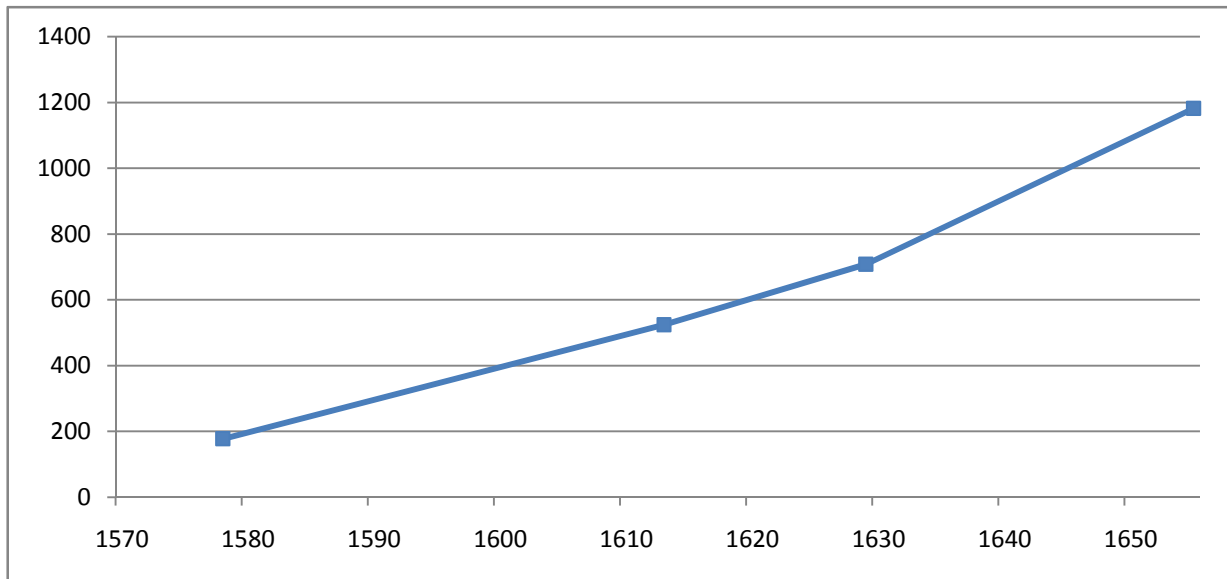
¹¹¹ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 410; Kok, *Nederland op de breuklijn*, 371; Banning, *Handboek pastorale sociologie*, II, 320.

¹¹³ Stigter, 'City Reformations', 14.

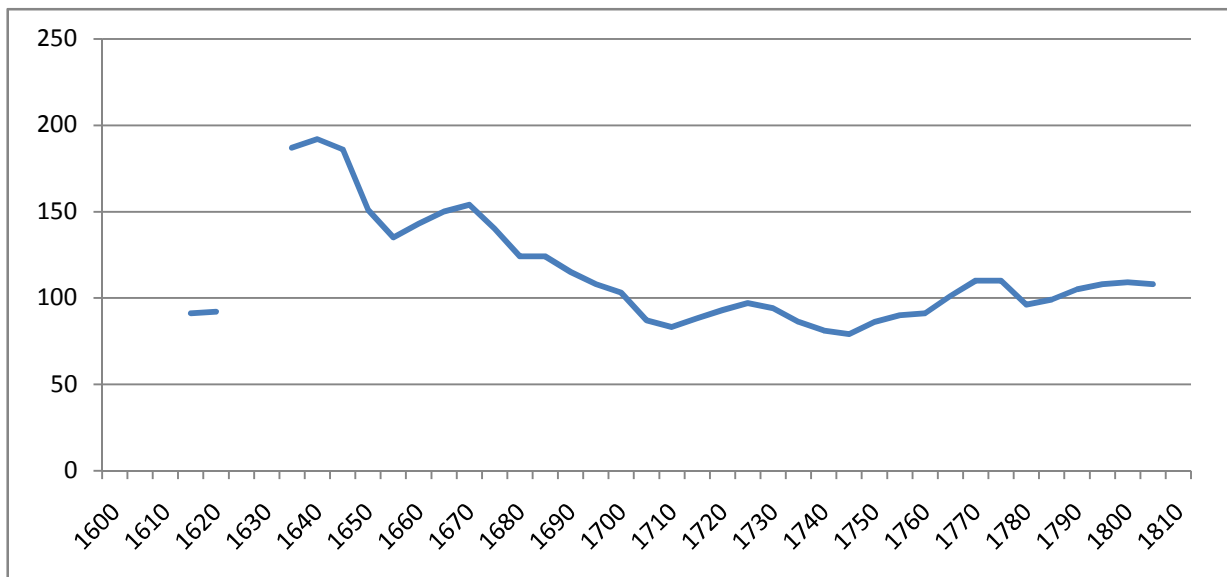
¹¹⁴ $27,1 \times 1,66 = 45$ $27,1 \times 2 = 54,2$ $85,6 - 45 = 40,6$ $85,6 - 54,2 = 31,4$.

¹¹⁵ Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 61.

5.5 Sneek

Figuur 30 Lidmaten in Sneek¹¹⁶

Figuur 31 Dopelingen in Sneek¹¹⁷

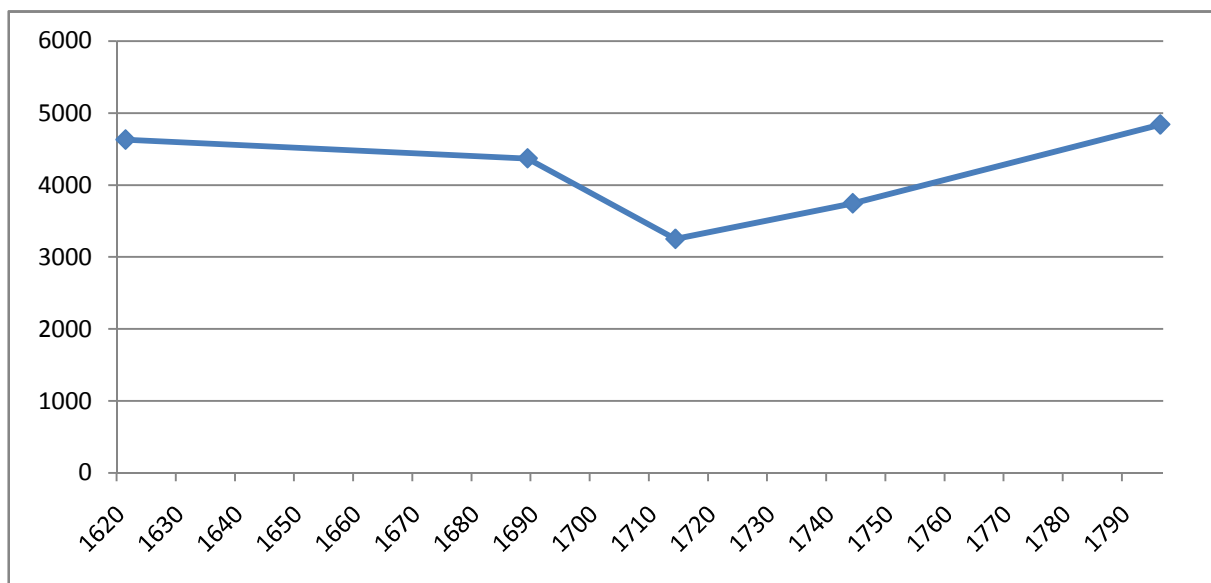
Onze kennis wat betreft het aantal lidmaten in Sneek begint relatief vroeg, maar helaas zijn er geen data beschikbaar voor de periode na 1655. Uit de informatie die we hebben kunnen we opmaken dat het aantal lidmaten in Sneek tussen 1578 en 1655 is gestegen en dat het hoogtepunt van de stijging lag tussen 1629 en 1655. Ook wat betreft het aantal dopelingen zien we een toename tussen 1620 en 1640. Het aantal dopelingen suggereert dat het hoogtepunt van de rituele betrokkenheid in Sneek in de jaren veertig van de zeventiende eeuw heeft gelegen. Gezien de hierboven geconstateerde relatie tussen het aantal lidmaten en het aantal dopelingen, zouden we kunnen aannemen dat ook het aantal lidmaten zich rond 1640/50 op een hoogtepunt heeft bevonden en daarna net zoals het aantal

¹¹⁶ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 113.

¹¹⁷ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 406-7.

dopelingen is gedaald. Bij Sloten zagen we echter dat het verband tussen lidmaten en dopelingen niet altijd opgaat. Tussen 1650 en 1700 getuigt het aantal dopelingen van een neergang van de rituele betrokkenheid die vanaf 1700 stabiliseerde op een niveau dat ook rond 1615 was bereikt. In de honderd daarop volgende jaren bleef het aantal dopelingen stabiel op rond de honderd per jaar.

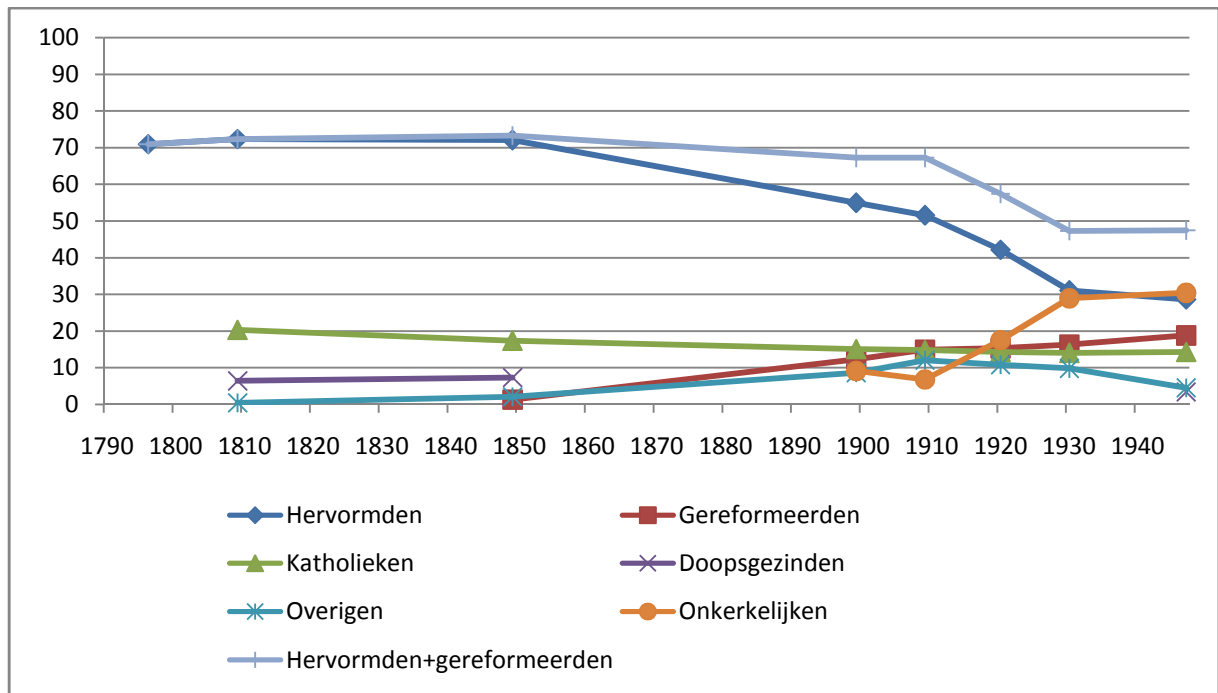
Als we het aantal dopelingen vergelijken met het aantal inwoners, valt het op dat ook het aantal inwoners vrij stabiel is. Ook valt in beide figuren een dieptepunt rond 1710 waar te nemen. Helaas beschikken we niet over bevolkingsgegevens tussen 1621 en 1689 zodat we niet weten of het hoge aantal lidmaten en dopelingen in deze tijd verklaard zou kunnen worden door een groei van het aantal inwoners van Sneek. Maar vanuit onze kennis van de bevolkingsgroei in Friesland kunnen we zeggen dat het zeer onwaarschijnlijk is dat het aantal inwoners van Sneek in deze 70 jaar veel hoger heeft gelegen dan in de decennia daarna. Als we het aantal lidmaten afzetten tegen het aantal inwoners, komen we uit op ongeveer 13 procent lidmaten rond 1621 en 27 procent rond 1655. Het aantal dopelingen nam in de tweede helft van de achttiende eeuw sneller toe dan het aantal inwoners: 37 tegenover 31 procent.¹¹⁸

Figuur 32 Aantal inwoners Sneek¹¹⁹

¹¹⁸ Het aantal dopelingen nam toe van 79 naar 108, het aantal inwoners steeg van 3746 naar 4893; Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 410.

¹¹⁹ Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 113; Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 415.

Figuur 33 Kerkelijke gezindten als deel van de bevolking van Sneek¹²⁰

Het aantal hervormden nam sterk af in de periode 1849-1899. Deze afname werd echter grotendeels veroorzaakt door de toename van het aantal gereformeerden. Als we het aantal hervormden en gereformeerden samenvoegen, blijkt dat hun aandeel pas in de periode 1909-1930 begon af te nemen. Deze afname, die volledig op het conto van de hervormden kan worden bijgeschreven, leidde tot een even grote toename van het aandeel onkerkelijken. De daling van het aantal hervormden kwam in de periode 1930-1947 tot stilstand. Of het hierbij gaat om een tijdelijke stilstand vanwege de oorlogsjaren of een definitieve stabilisatie is uit het figuur niet op te maken. Het is aannemelijk dat de daling na de oorlog wederom heeft ingezet, gezien het grote aantal ouderen in de Hervormde Kerk op dat moment.¹²¹ Het aandeel katholieken vertoont vrijwel de gehele negentiende eeuw een daling, maar tussen 1899 en 1947 is zij stabiel gebleven rond de vijftien procent.

¹²⁰ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 410; Kok, *Nederland op de breuklijn*, 371; Banning, *Handboek pastorale sociologie, II*, 320; Doopsgezinden vormen een aparte groep vermeld wanneer zij in de bronnen als zodanig vermeld zijn. Voor de andere jaartallen worden zij geschaard onder de groep 'overigen'.

¹²¹ Banning, *Handboek pastorale sociologie, II*, 308.

5.6 Conclusie

Om een beeld te krijgen van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Friesland tussen 1600 en 1947, moeten hier verschillende gegevens met elkaar vergeleken worden. Als we kijken naar de ontwikkeling van het aantal lidmaten en dopelingen, valt het op dat de kerkelijke betrokkenheid in alle vijf onderzochte dorpen en steden ergens in de zeventiende eeuw een hoogtepunt bereikt heeft. De jaren waarin dit hoogtepunt is bereikt verschilt wel met enige decennia: 1650 voor Sloten en Sneek, 1660 voor Heeg en Heerenveen en 1690 voor St. Annaparochie. In al deze plaatsen vond de sterkste groei plaats tussen 1630 en 1650. Hoe het aantal lidmaten zich de daaropvolgende eeuw ontwikkelde, verschilde nogal per dorp of stad. Er was een stabilisatie in Heeg en Sloten, een lichte afname in St. Annaparochie een halvering in Heerenveen en mogelijk ook in Sneek. Het zijn dus vooral de relatief grote plaatsen Sneek en Heerenveen waar het aantal lidmaten achteruit ging terwijl in het veel kleinere Heeg en Sloten het aantal lidmaten gelijk bleef. St. Annaparochie, dat wat betreft het aantal inwoners een middenmoter is, zit hier precies tussenin. Bij deze waarneming moeten we wel rekening houden met het feit dat we bij het vaststellen van de ontwikkeling van het aantal lidmaten bij Heerenveen en vooral bij Sneek afhankelijk zijn van het de gegevens wat betreft het aantal dopelingen. De relatie tussen het aantal lidmaten en dopelingen in Sloten leert ons dat een verband daartussen niet altijd hoeft op te gaan.

Een tweede constatering is dat in vier van de vijf dorpen en steden vanaf ongeveer 1770 het aantal dopelingen begint te stijgen. Met name in St. Annaparochie en Heeg valt deze stijging waar te nemen, maar ook in Heerenveen en Sloten. Alleen in Sneek bleef het aantal dopelingen ongeveer gelijk. De stijging van het aantal dopelingen resulteerde niet in een stijging van het aandeel lidmaten. Vermoedelijk daalde het aandeel lidmaten zelfs in St. Annaparochie, Heeg en Sloten in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het is ook de vraag of dit stijgende aantal dopelingen getuigt van bevolkingsgroei of een toenemende kerkelijke betrokkenheid. Voor vrijwel geheel Friesland geldt dat de bevolking tussen 1744 en 1796 groeide.¹²² Daarbij geldt in het algemeen dat de bevolking van de kleinere plaatsen sneller toenam dan de bevolking van de grotere plaatsen. Uit onderstaande tabel blijkt dat het aantal dopelingen in deze periode in drie van de vijf plaatsen procentueel meer toenam dan het aantal inwoners. Deze toename was echter alleen in Heerenveen significant groter dan de toename van de bevolking.

¹²² Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 62, 418.

	Toename aantal dopelingen	Toename bevolking
St. Annaparochie	24	26
Heeg	70	57
Heerenveen	50	13
Sloten	33	37
Sneek	37	31

Tabel 3 Toename dopelingen en bevolking tussen 1744 en 1796 in procenten

Wanneer we het aantal lidmaten van de Gereformeerde Kerk vergelijken met het aantal inwoners, valt vooral op dat we te weinig gegevens hebben om hier harde conclusies aan te verbinden. Wat ook opvalt is het verschil tussen Sloten en Heeg. Hierboven werd gesteld dat voor beiden het aantal lidmaten in de eerste eeuw na 1660 stabiel bleef. Voor Heeg betekende dit echter dat het aandeel lidmaten zo'n vijftig procent lager lag dan het aandeel lidmaten in Sloten. Bij Sloten zien we dat de hierboven genoemde bevolkingsgroei in de tweede helft van de achttiende eeuw er toe leidde dat het percentage lidmaten als deel van de bevolking in deze periode sterk afnam.

	1621	1655	1677	1733	1744	1752	1790
St. Annaparochie					22		
Heeg				22			
Sloten			33,7			41,7	27,1
Sneek	13	27					

Tabel 4 Percentage lidmaten als deel van de bevolking

	1889	1909	1920	1930	1947
St. Annaparochie ¹²⁵	15,6	34,8			41
Heerenveen					46,2
Sloten	1,6	0,6	1	4,3	3,7
Sneek	9,1	6,8	17,5	28,9	30,4

Tabel 5 Onkerkelijkheid in Friese dorpen en steden

Wat betreft het aandeel onkerkelijken, zien we grote verschillen tussen de Friese dorpen en steden. Meer specifiek zien we twee scenario's: een scenario van relatief veel onkerkelijken die al vanaf 1889 in de statistieken zichtbaar zijn en een scenario van het vrijwel ontbreken van onkerkelijken tot en met 1947. Nu rijst natuurlijk de vraag of we uit deze gegevens kunnen opmaken dat de kerkelijke betrokkenheid in Sloten in 1947 daadwerkelijk hoger was dan in de andere vier steden. Omdat gegevens wat betreft kerklidmaatschap, kerkgang, deelname aan rituelen en financiën ontbreken, kunnen we niet met zekerheid vaststellen of er ook daadwerkelijk sprake was van een verschil in kerkelijke betrokkenheid. Niettemin doet het enorme verschil wat betreft het percentage onkerkelijken vermoeden dat de kerkelijke betrokkenheid in Sloten wel degelijk hoger lag dan in de andere plaatsen.

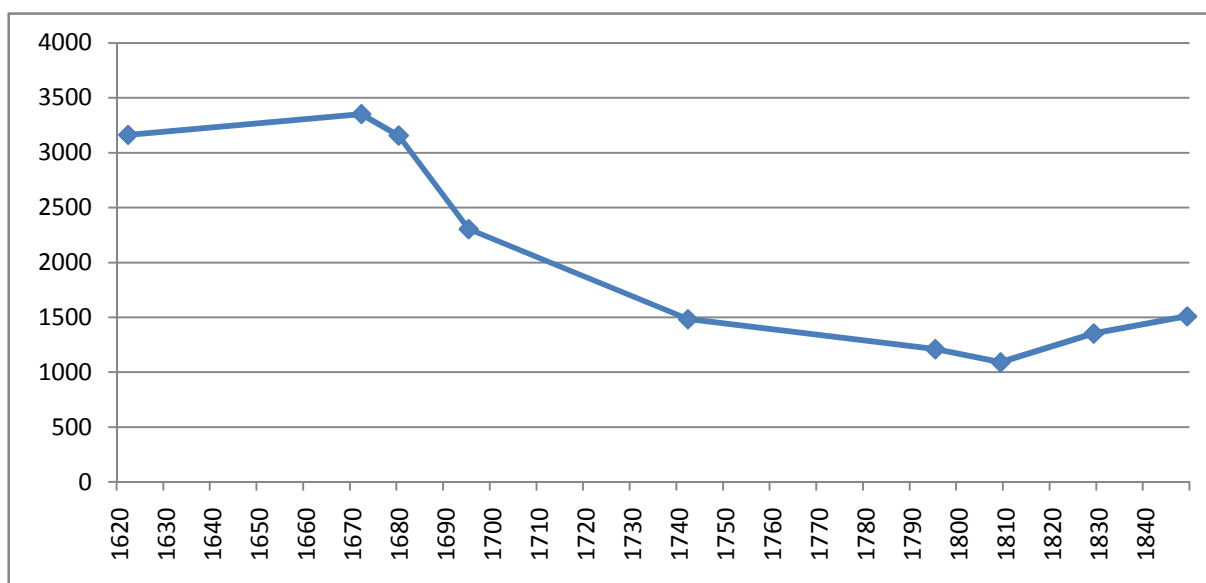
Als we op zoek gaan naar een verklaring voor het verschil in kerkelijke betrokkenheid tussen Sloten en de andere plaatsen, moeten we ons afvragen in hoeverre dit verschil al in vroegere tijden

¹²⁵ De cijfers voor 1889 en 1909 voor St. Annaparochie gelden voor de gehele gemeente Het Bildt en niet specifiek voor St. Annaparochie.

is waar te nemen. In het voorafgaande zagen we dat het aantal lidmaten in Sloten in tegenstelling tot de andere plaatsen (met uitzondering van Heeg) stabiliseerde na het hoogtepunt halverwege de zeventiende eeuw. Ook zagen we dat relatief veel inwoners van Sloten lidmaat van de Gereformeerde Kerk waren in vergelijking tot de andere steden en dorpen. Wat betreft het aantal dopelingen was Sloten echter een normale Friese stad. Een verklaring voor de hoge kerkelijke betrokkenheid in de eerste dimensie in Sloten rond 1947, kan dus gezocht worden in het hoge percentage lidmaten in de zeventiende eeuw. Wie de hoge onkerkelijkheid in Friesland rond 1900 wil verklaren moet dus op zoek gaan naar factoren die er voor zorgden dat het aandeel lidmaten in plaatsen als Sloten veel hoger was dan in andere Friese dorpen en steden.

6. Graft

Het gewone Hollandse polderdorpje Graft is de derde casus die in deze scriptie behandeld zal worden. Het dorp bestond eigenlijk uit meerdere dorpjes: Het 'hoofddorp' Graft waaronder ook het gehucht Noordeinde viel, en even ten zuidwesten van het hoofddorp Oost-Graftwijk en West-Graftdijk. De dorpjes zullen tezamen besproken worden onder de noemer 'Graft'. De reden hiervoor is dat de dorpjes tot in de jaren veertig van de zeventiende eeuw slechts één kerk hadden. Het grote voordeel dat deze administratieve realiteit ons oplevert is dat we zo de gelegenheid hebben om een vergelijking te maken tussen dorpjes die naast elkaar lagen en vrijwel hetzelfde maar toch net even anders waren.

Figuur 34 Bevolking Graft¹²⁶

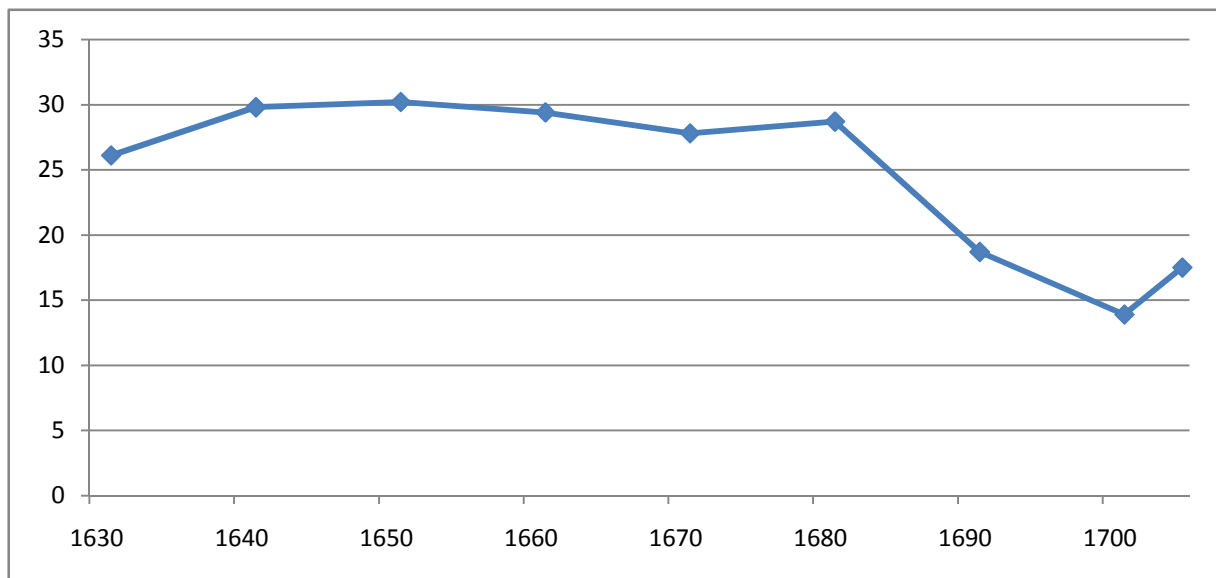
De bovenstaande grafiek laat zien dat het aantal inwoners van Graft gedurende een periode van 130 jaar gedaald is van 3350 naar 1090.¹²⁷ Van Deursen noemt twee gebeurtenissen die de daling van het aantal inwoners tussen 1672 en 1680 hebben veroorzaakt.¹²⁸ In de eerste plaats de historische gebeurtenissen van het rampjaar 1672, waarbij Engeland, Frankrijk, de bisschoppen van Münster en van Keulen gezamenlijk de Republiek binnenstormden en de zevenjarige oorlog die daarop volgde. De economische schade was enorm en zou nog lange tijd zijn sporen achter laten. Niet voor niets wordt het rampjaar vaak beschouwd als het einde van de Gouden Eeuw. Een tweede oorzaak was de epidemie die Graft in 1679 trof. Op de langere termijn gelden de economische schade die ook vele jaren na het rampjaar nog doorwerkte en de achteruitgang van de haringvaart als de voornaamste oorzaken van de bevolkingskrimp in Graft.

¹²⁶ Deursen, *Een dorp in de polder*, 15-18; Kok, *Nederland op de breuklijn*, 328; Het cijfer voor 1695 is berekend door het aantal huizen in 1680 en 1695 en het aantal inwoners in 1680 met elkaar te verrekenen.

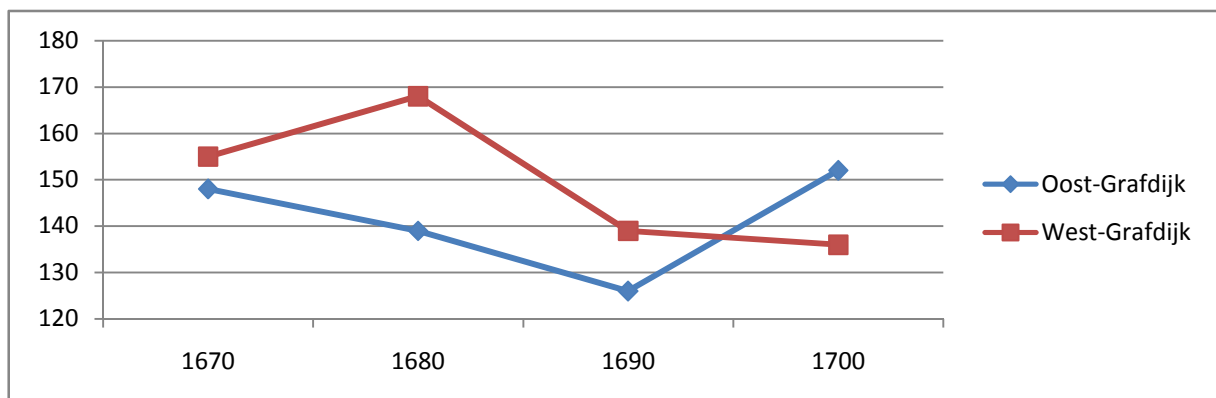
¹²⁷ De term 'Graft' zal gebruikt worden als alle drie de dorpjes (de ban Graft) bedoeld worden. Als het om het specifieke dorpje Graft gaat, zal dit nadrukkelijk in de tekst vermeld worden.

¹²⁸ Deursen, *Een dorp in de polder*, 18.

De Gereformeerde Kerk van Graft stond goed bekend onder haar tijdgenoten.¹²⁹ In de acta van de classis Alkmaar wordt de gemeente in 1634 een ‘treffelijcke kercke’ genoemd. Het bestuur van de ban Graft roemde haar kerk als een van de boeiendste in het Noorderkwartier ‘soo in getale als in ijver’. Vanuit doopsgezinde hoek werd gemeld ‘dat er in de dorpen van ’t eylandt geenen en is, die daer iets by halen kan’. Een terugblik op de goede oude tijd vanuit de achttiende eeuw spreekt over meer dan 800 lidmaten, wat een percentage van 40 procent zou hebben betekend. De eigentijdse beschrijvingen zijn dus zeer lovend over de kerkelijke betrokkenheid in Graft. Maar wat laten de kwantitatieve gegevens ons zien? De vroegste kwantitatieve gegevens hebben betrekking op het aantal nieuwe leden en het aantal dopelingen.

Figuur 35 Jaarlijks aantal belijdenissen in Graft, gemiddelde over 10 jaar.¹³⁰

Figuur 36 Dopelingen in Oost- en West-Graftdijk per decennium¹³¹

Als we kijken naar het aantal belijdenissen (het aantal toetredende lidmaten), valt het op dat zij tot 1680 stabiel bleef, maar dat er vanaf 1680 een daling werd ingezet. In twintig jaar halveerde het

¹²⁹ Deursen, *Een dorp in de polder*, 28.

¹³⁰ Idem, 82.

¹³¹ Idem, 27.

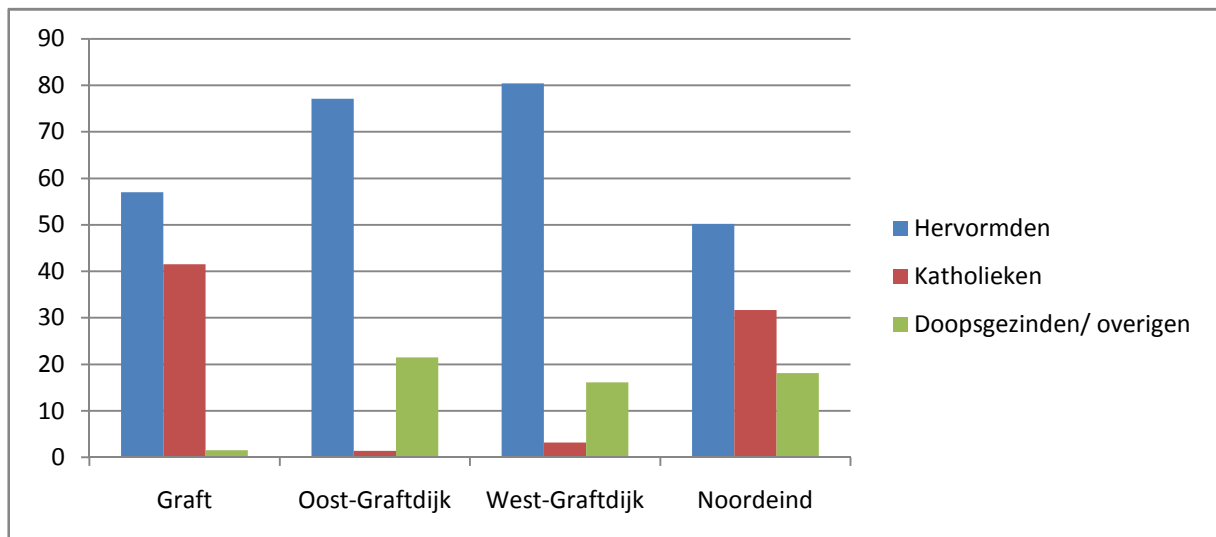
aantal belijdenissen. De daling vanaf 1680 zouden we kunnen verklaren als een gevolg van het dalende aantal inwoners. Het aantal toetredende lidmaten daalde echter veel sneller dan het aantal inwoners: een daling van 50% in twintig jaar tegenover 27% in vijftien jaar. Toch kunnen we wat betreft de rituele betrokkenheid niet spreken van een daling tussen 1680 en 1700 voor de gehele ban Graft. Het aantal dopelingen in beide Graftdijken stabiliseerde zich in die tijd of nam zelfs toe. Is er hier sprake van een discrepantie in de verhouding tussen dopelingen en belijdenissen in de ban Graft zoals we die ook bij Sloten waarnamen? Of is er sprake van een verschil in ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in het dorp Graft en de dorpjes Oost- en West-Graftdijk?

Oost- en West-Graftdijk splitsten zich in 1645 af van de moedergemeente in Graft.¹³² Volgens hun eigen opgave werden de zondagse samenkomsten in het dorp Graft op dat moment bezocht door 400 personen uit de beide Graftdijken, waarvan 150 lidmaten (15% van de inwoners van de Graftdijken tezamen). Beide gehuchten bouwden hun eigen kerk. Van de benodigde 7500 gulden brachten de inwoners van Oost-Graftdijk er zelf 3500 bijeen. Toen in 1649 voor het eerst het Heilig Avondmaal werd gevierd in Oost-Graftdijk, voegden zich 24 lidmaten bij de 72 die lidmaat waren geweest van de kerk in het dorp Graft: een toename van de kerkelijke betrokkenheid volgens de tweede dimensie die in de inleiding wordt genoemd. Het is echter de vraag of de kerkelijke betrokkenheid ook toenam volgens de derde dimensie. De nieuwe lidmaten waren waarschijnlijk 'liefhebbers' die reeds nauw bij de kerk in Oost-Graftdijk betrokken waren. Dat de liefhebbers in Oost-Graftdijk nauw bij het reilen en zijlen van de Gereformeerde Kerk betrokken waren, blijkt uit het feit dat de plaatselijke liefhebbers in 1647 de ramen van de gloednieuwe Oost-Graftse kerk bekostigden.

Van Deursen wijst er op dat het aantal belijdenissen in Graft rond 1630 en 1640 inclusief de beide Graftwijken is, terwijl vanaf 1650 het aantal belijdenissen exclusief de belijdenissen in de Graftwijken geldt. Dat betekent dat de kerkelijke gemeente Graft, ondanks het verlies van een derde van het aantal inwoners en 400 kerkgangers, een stabiel aantal belijdenissen heeft meegemaakt. Het aantal belijdenissen getuigt dus voor de periode 1650-1680 van een hoogtepunt wat betreft de kerkelijke betrokkenheid in het dorp Graft.

Volgens van Deursen wijst het hoge aantal dopelingen in Oost- en West-Graftdijk vanaf 1666 er op dat de bouw van een eigen kerk een gunstige invloed heeft gehad op de groei van het aantal gereformeerden zielen. Hij vergelijkt het aantal dopelingen in het decennium rond 1680 met een geboortecijfer van 3,5 procent en komt daarmee op een aandeel van 74 respectievelijk 81 procent gereformeerden voor Oost- en West-Graftwijk. Dit komt volgens hem nauw overeen met de het aandeel hervormden in de volkstellingen van 1809 waardoor hij stabiliteit in het aantal gereformeerden/hervormden tussen 1680 en 1809 vermoed.

¹³² Deursen, *Een dorp in de polder*, 83-84.

Figuur 37 Kerkelijke gezindten in gemeente Graft in 1809¹³³

De stabiliteit die van Deursen noemt, kan echter niet gelden voor de periode 1680-1695. In deze periode daalde het aantal inwoners van de ban Graft met 27 procent. Het aantal inwoners daalde in beide Grafdijken ongeveer even sterk als in het dorp Graft.¹³⁴ Het aantal dopelingen in de Grafdijken daalde in deze periode echter veel minder sterk of stabiliseerde zelfs. Als we uitgaan van een geboortecijfer van 3,5 en een laag ingeschatte daling van het aantal inwoners, namelijk 27 procent tussen 1680 en 1700, komen we tot de conclusie dat de berekeningen van Van Deursen geen hout snijden. Als we de rekenmethode van Van Deursen op andere tijden toepassen, komen we op getallen die niet reëel zijn. Uitgaande van 535 inwoners in Oost-Graftwijk in 1680 en 417 in 1700, komen we op basis van het aantal dopelingen uit op een percentage van 104,1 procent gereformeerden.¹³⁵ Voor West-Graftdijk zou dit percentage op 90 procent liggen.¹³⁶

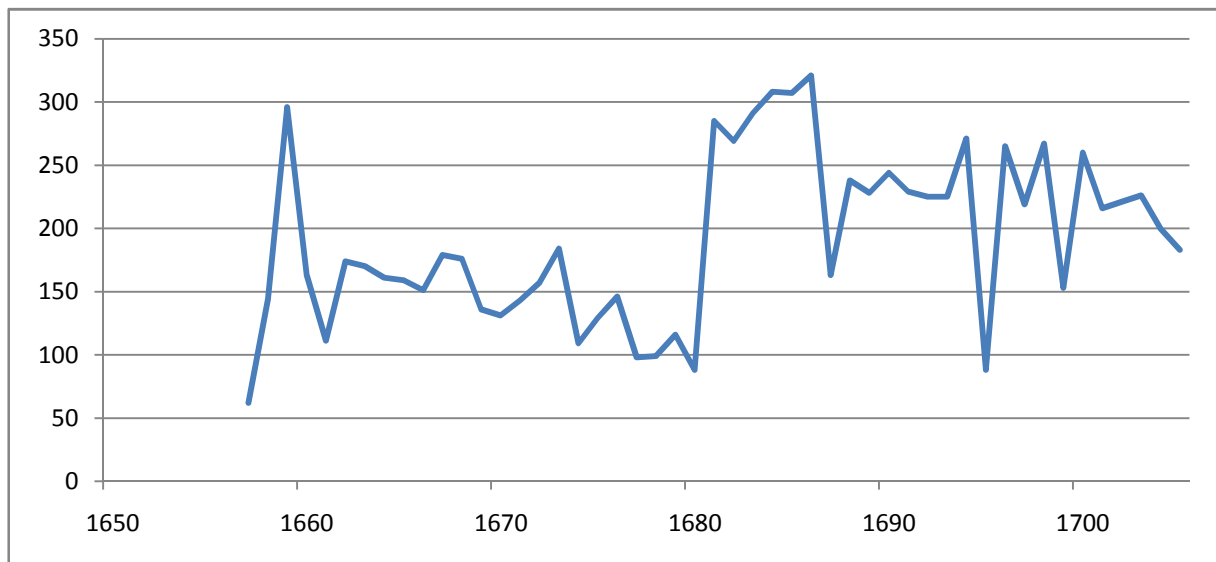
Uit het aantal dopelingen in 1680 kunnen we dus, in tegenstelling tot wat Van Deursen beweerd, niet concluderen dat de kerkelijke betrokkenheid tussen 1680 en 1809 gelijk is gebleven. Wat we uit deze gegevens wel kunnen opmaken is dat het aantal dopelingen er op wijst dat de rituele kerkelijke betrokkenheid in de beide Grafdijken in de periode 1670-1700 sterk is toegenomen. Dat is opvallend, aangezien het aantal belijdenissen in het dorp Graft wees op een hoogtepunt in de periode 1650-1680 en een neergang in de twintig jaar daarna.

¹³³ Kok, *Nederland op de breuklijn*, 328.

¹³⁴ Deze waarneming is gebaseerd op de ontwikkeling van het aantal huizen; Deursen, *Een dorp in de polder*, 20.

¹³⁵ $417 \times 0,035 = 14,6$ geboortes. Het aantal dopelingen lag rond 1700 op 15,2 per jaar.

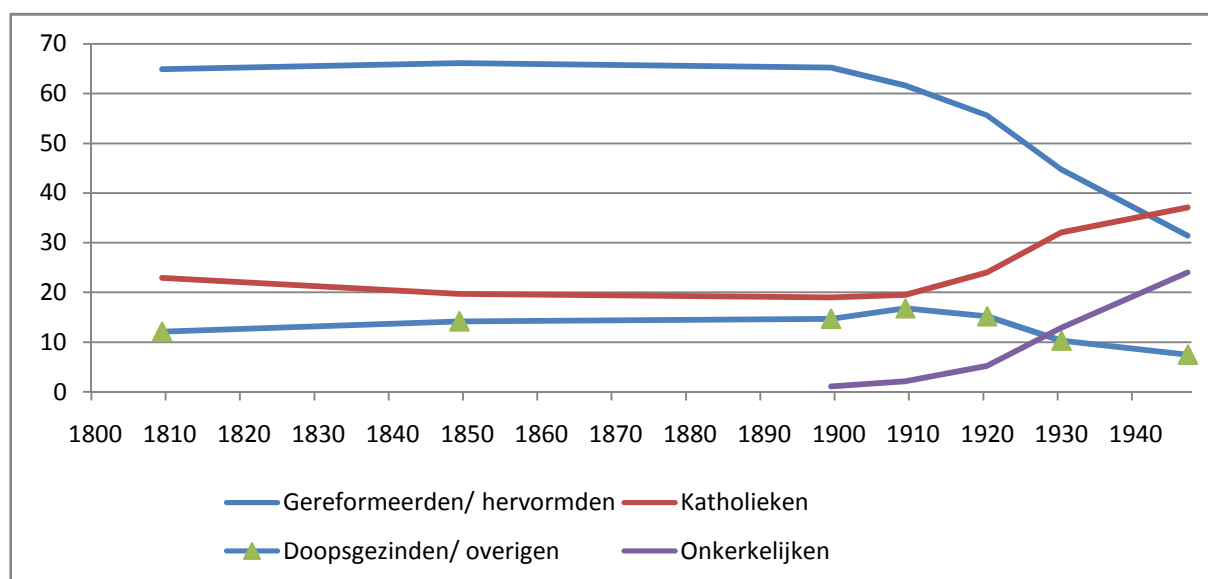
¹³⁶ $0,73 \times 591 = 431$ $431 \times 0,035 = 15,1$ geboortes. Het aantal dopelingen lag rond 1700 op 13,6 per jaar. Dit maakt 90% gereformeerden.

Figuur 38 Opbrengst collecten ten behoeve van de armen per jaar¹³⁷

Naast het aantal toetredende lidmaten en het aantal dopelingen, zijn de opbrengsten van collecten een derde bron voor het beschrijven van de ontwikkeling van de kerkelijke betrokkenheid in Graft. In de bovenstaande grafiek valt waar te nemen dat de opbrengsten van de collecten ten behoeve van de armen, per jaar sterk verschilden. Toch valt er wel een lijn in aan te brengen. In de periode 1658-1676 lagen de opbrengsten zo rond de 150 gulden per jaar. Na een dieptepunt in de vier daaropvolgende jaren en een periode van hoge opbrengsten tussen 1681 en 1686, lagen de opbrengsten vervolgens rond de 225 gulden. Van Deursen gaat er vanuit dat de opbrengsten van deze collecten vooral de vraag vanuit de armenzorg volgde. Hiervoor pleit zijn waarneming dat er vanaf 1681 gemiddeld 7,5 keer per jaar werd gecollecteerd, terwijl dit in de periode daarvoor gemiddeld 3 collectes per jaar betrof. We moeten concluderen dat de financiële kerkelijke betrokkenheid in de periode na 1680 fors hoger lag: de kerk haalde meer geld op terwijl ook meer mensen afhankelijk waren van steun vanuit de door de kerk georganiseerde collecten.

¹³⁷ Deursen, *Een dorp in de polder*, 216.

Figuur 39 Aandeel kerkelijke gezindten Graft in procenten¹³⁸

Wat betreft de kerkelijke betrokkenheid in Graft vanaf de negentiende eeuw, zijn we alleen op de hoogte van de ontwikkelingen binnen de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid. Uit de bovenstaande grafiek blijkt dat het aantal hervormden tot 1900 stabiel is gebleven. Vanaf 1900 begint het aantal hervormde Graftenaren te dalen waarbij vanaf 1920 een versnelde daling optreedt.

Opvallender dan de ontwikkeling van het aantal hervormden, is de ontwikkeling van het aantal katholieken. Deze beginnen vanaf 1909 in aantal toe te nemen en vormen na de Tweede Wereldoorlog een groter deel van de bevolking dan de hervormden. Deze stijging werd veroorzaakt door de migratie van hervormden en onkerkelijken uit Graft naar economisch meer ontwikkelende gebieden en het relatief hoge geboortecijfer onder katholieken.¹³⁹ Het aandeel doopsgezinden begon pas vanaf 1920 te dalen.

De verhouding tussen de kerkelijke gezindten in de negentiende eeuw, komen nauw overeen met de verhoudingen tussen de gezindten wat betreft zeventiende-eeuwse huwelijken. Kunnen we hieruit opmaken dat de verhoudingen tussen de kerkelijke gezindten gedurende twee eeuwen gelijk zijn gebleven? Deze feiten vormen hiervoor in ieder geval een aanwijzing.

	Van geheel	Zonder onbekend	Volkstellingen 1899
Gereformeerden	53,4%	67,4%	65,2%
Katholieken	13,7%	17,3%	19%
Doopsgezinden	12,1%	15,3%	14,7%
Onbekend	20,8%		

Tabel 6 Percentage huwelijken in ban Graft tussen 1667 en 1711 per gezindte¹⁴⁰

Wat kunnen we uit het voorafgaande concluderen over de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Graft? Voor de zeventiende eeuw zagen we een verschil in de ontwikkeling van het

¹³⁸ Kok, *Nederland op de breuklijn*, 328; Banning, *Handboek pastorale sociologie*, II, 92.

¹³⁹ Banning, *Handboek pastorale sociologie*, II, 75.

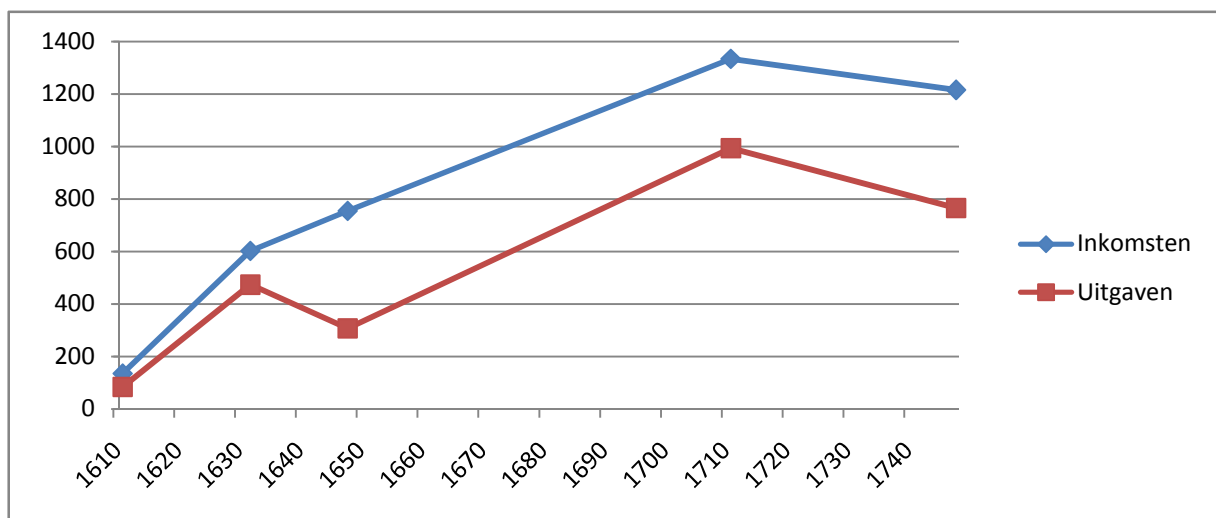
¹⁴⁰ Deursen, *Een dorp in de polder*, 24.

aantal belijdenissen en het aantal dopelingen. Dit verschil leidde tot de conclusie dat de rituele kerkelijke betrokkenheid in het dorp Graft en de beide Graftdijken zich anders ontwikkelde. Wat betreft het dorp Graft namen we waar dat het aantal belijdenissen vanaf 1680 begon af te nemen ten opzichte van de bevolking. Tussen 1650 en 1680 had het aantal belijdenissen echter relatief hoog gelegen. Wat betreft Oost- en West-Graftdijk zagen we dat het aantal dopelingen steeg ten opzichte van het aantal inwoners. De rituele betrokkenheid lag hier na 1680 dus hoger dan daarvoor. Voor de gehele ban Graft zagen we dat de financiële betrokkenheid na 1680 structureel op een hoger niveau lag dan daarvoor. Dit kunnen we verklaren vanuit de grotere armoede na de crises van de jaren zeventig van de zeventiende eeuw waardoor de kerkelijke betrokkenheid van gevers en ontvangers toenam. Wat betreft de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid zagen we pas vanaf 1900 verschuivingen in de verhoudingen tussen kerkelijke gezindten met een stijgend aandeel katholieken en een dalend aandeel hervormden.

Het blijkt lastig om een helder beeld te krijgen van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Graft. Wat wel opvalt is dat de stijging of daling van kerkelijke betrokkenheid wederom nauw verbonden is met de ontwikkeling van het aantal inwoners.

7. Klaaswaal

Klaaswaal is een klein dorpje, zo'n twintig kilometer ten zuiden van Rotterdam met rond het jaar 1800 800 en tegenwoordig ruim 4000 inwoners.¹⁴² De eerste bron die ons iets verteld over kerkelijke betrokkenheid in Klaaswaal is een diaconierekening uit 1612. Deze rekening verteld ons dat de kerkelijke collecte op 16 januari 1611 f0,0,18 had opgeleverd.¹⁴³ Voor de gehele maand januari was dit f6. 5.- en voor het hele jaar f67.14.2.. In 1711 waren de inkomsten uit collectes in januari gestegen tot f-,21.16 en voor dat hele jaar tot f297.18.-. Ook wat betreft de overige inkomsten en de uitgaven van de kerk in Klaaswaal zien we een toename tussen 1611 en 1711.

Figuur 40 Totale inkomsten en uitgaven kerk Klaaswaal¹⁴⁴

Voor 1711 zijn ook de specifieke kosten voor het vieren van het Avondmaal uitgewerkt. Aan 18 stoop Spaanse en 6 stoop Franse wijn werd 34 gulden uitgegeven. Ook werd er voor vier gulden aan brood besteld, mijns inziens een verwijzing naar de calvinistische gewoonte om vier maal per jaar het Avondmaal te vieren. Als er inderdaad vier keer per jaar Avondmaal werd gehouden en er bij elk Avondmaal zes stoop wijn is gebruikt, ontstaat de indruk dat het Avondmaal hetzij een goedbezochte hetzij een erg gezellige bedoening is geweest. Een stoop is ongeveer 2,5 liter wijn. Als de kerk van Klaaswaard ongeveer 200 lidmaten heeft gehad, betekent dit een Avondmaalswijn consumptie van 75 milliliter per persoon per avondmaal! Lag de consumptie wijn per Avondmaal in deze tijd inderdaad zo hoog? Of getuigt de grote hoeveelheid wijn van een hoog aantal lidmaten (bijvoorbeeld 400 personen oftewel 50% van de bevolking)? Of is het waarschijnlijker dat de rekenmeesters tijdens het opstellen van de jaarrekening zelf een wijntje in de hand hebben gehad?

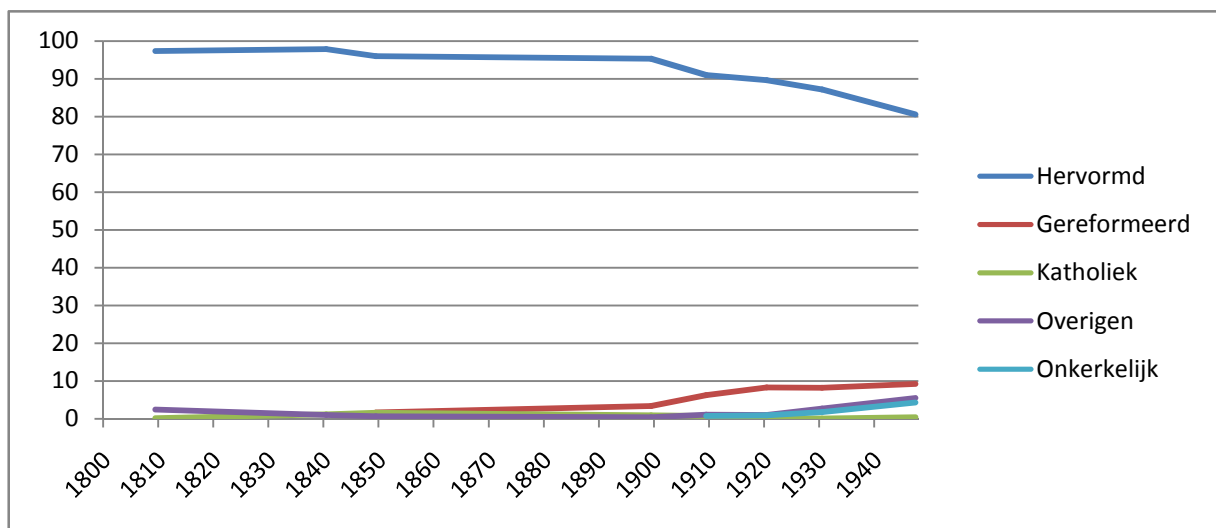
Wat kunnen we uit deze financiële gegevens opmaken over de kerkelijke betrokkenheid in Klaaswaal? De financiële betrokkenheid nam in ieder geval toe. In de honderd jaar tussen 1611 en

¹⁴² Allewijn, *Vier eeuwen in Oud-Cromstrijen*, 26.

¹⁴³ Idem, 65-74; De waarde van f-,-,18 bedraagt 0 gulden, 0 stuivers (1/20 gulden) en 18 penningen (1/16 stuiver).

¹⁴⁴ Ibidem; de waarden voor 1748 zijn lager vanwege een splitsing van de diaconie van Numansdorp en Klaaswaal.

1711 zijn de inkomsten vertienvoudigd en de uitgaven meer dan vertienvoudigd. De collecte-inkomsten werden meer dan vier keer zo hoog. Helaas ontbreken gegevens wat betreft de andere dimensies van kerkelijke betrokkenheid, zodat betekenis van de toename van de financiële betrokkenheid moeilijk valt in te schatten. Het enige dat nog iets zou kunnen zeggen over de ontwikkeling van de kerkelijke betrokkenheid in Klaaswaal is het feit dat in 1647 werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerk. De nieuwbouw was echter vooral genoodzaakt vanwege het verval van de in 1566 gebouwde en grotendeels houten kerk, waarover de kerkmeesters zich in 1642 beklagden bij de ambachtsheren van Cromstrijen.¹⁴⁵ Het feit dat de oude plattegrond werd uitgebreid met een noordelijk dwarschip, kan gezien worden als een aanwijzing voor een groeiend aantal kerkgangers in Klaaswaal. Aan deze aanwijzing moet echter, bij het gebrek aan ondersteunende aanwijzingen, niet te veel waarde worden gehecht.

Figuur 41 Kerkelijke gezindten in Klaaswaal¹⁴⁶

Bovenstaand figuur laat zien dat het behoren de Hervormde Kerk in Klaaswaal voor het overgrote deel van de bevolking een vanzelfsprekendheid is geweest. Als we het aandeel gereformeerden bij de hervormden optellen, blijven zij ook tot 1947 90% van de bevolking uitmaken. Dit succes van de Hervormde Kerk wat betreft de eerste dimensie van kerkelijke betrokkenheid, moet worden echter gerelativeerd als we kijken naar de kerkelijke betrokkenheid in de tweede en vierde dimensie. Van de 1850 doopleden die de Hervormde Kerk in 1947 rijk was, was slechts 14 procent lidmaat.¹⁴⁷ De rituele betrokkenheid lag wat betreft het Avondmaal zelfs nog lager: van de 247 lidmaten namen slechts 115 lidmaten (42%) deel aan het Avondmaal. Het lage aantal lidmaten en deelnemers heeft ongetwijfeld te maken met de theologie van de bevinding die in deze regio heeft wortel geschoten.¹⁴⁸ Door de hoge eisen die aan lidmaten en Avondmaalsgangers werden gesteld, was er

¹⁴⁵ Allewijn, *Vier eeuwen in Oud-Cromstrijen*, 32-35.

¹⁴⁶ Banning, *Handboek pastorale sociologie*, I, 190; Kok, *Nederland op de breuklijn*, 309.

¹⁴⁷ Banning, *Handboek pastorale sociologie*, I, 193.

¹⁴⁸ Idem, I, 182.

hier waarschijnlijk sprake van een grote groep 'liefhebbers' die geen lidmaat maar wel kerkganger was.

Met alleen de bovenstaande gegevens is het vrijwel onmogelijk om een degelijk beeld te schetsen van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Klaaswaal. Toch zijn er drie conclusies die van waarde kunnen zijn voor deze scriptie. In de eerste plaats zien we in Klaaswaal, net als in Amsterdam, een stijging van de financiële betrokkenheid tussen 1650 en 1750, ondanks dat er geen aanwijzingen zijn dat de kerkelijke betrokkenheid ook wat betreft de andere dimensies toenam. Een tweede conclusie is dat een hoge score wat betreft kerkelijke betrokkenheid in de eerste dimensie, niet direct hoeft te betekenen dat de kerkelijke betrokkenheid ook in andere dimensies een hoge score heeft gekend.

Een derde en zeer belangrijke conclusie is dat bij de vergelijking van de verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid altijd rekening moet worden gehouden met de lokale definities van de dimensies. Hiermee bedoel ik dat het feit dat slechts 14 procent van de doopleden in Klaaswaal ook lidmaat waren, niet hoeft te betekenen dat de kerkelijke betrokkenheid in Klaaswaal laag was. Door de strikte definitie die de hervormde gemeente van Klaaswaal aan lidmaatschap heeft toegekend, moet de kerkelijke betrokkenheid in de tweede dimensie in Klaaswaal anders geïnterpreteerd worden dan bijvoorbeeld de kerkelijke betrokkenheid in de tweede dimensie in Amsterdam.

8. Conclusie

Wat valt er op als we bovenstaande beschrijvingen van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Amsterdam, Friesland, Graft en Klaaswaal met elkaar vergelijken? Allereerst moet worden gesteld dat tussen de vijf dimensies van kerkelijke betrokkenheid opvallende verschillen vielen waar te nemen. Zo zagen we bij Amsterdam dat de verschillende dimensies de teruggang van kerkelijke betrokkenheid in de negentiende eeuw lieten aanvangen vanaf 1800, 1850, 1870, 1900 of zelfs 1920. Bij Sloten merkten we op dat de kerkelijke betrokkenheid in de tweede dimensie en de vierde dimensie voor de periode 1650-1700 een tegengestelde ontwikkeling aangaven. Bij Graft namen we een zelfde tegenstelling tussen de ontwikkeling van het aantal belijdenissen en het aantal dopelingen waar. Bij de paragraaf over Klaaswaal zagen we dat de volkstellingen een zeer hoge mate van kerkelijke betrokkenheid aangaven, terwijl de rituele betrokkenheid en het aantal lidmaten deze hoge score relativeerden. Verschillende dimensies kunnen binnen één plaats dus een verschillend beeld van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid schetsen.

Het kan ook voorkomen dat het hanteren van één dimensie in verschillende plaatsen leidt tot onjuiste conclusies. Wie het 'van de kerk zijn' definieert als 'het deel van het aantal doopleden dat ook belijdend lidmaat is' zou tot de conclusie kunnen komen dat de kerkelijke betrokkenheid in Klaaswaal met 14 procent in 1850 veel lager lag dan de 23 procent die voor Amsterdam in 1870 opging. Ook hieruit blijkt dat het werken met verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid noodzakelijk is om te voorkomen dat een onjuist beeld van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid wordt geschetst. De meest harde en wat mij betreft belangrijkste conclusie van deze scriptie is dan ook dat kerkelijke betrokkenheid altijd gemeten moet worden door verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid met elkaar te vergelijken.

Dit betekent dat Roger Finke en Rodney Stark een boek zouden gaan moeten schrijven over de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in koloniaal Amerika op basis van lidmaatgegevens, doopcijfers en het aantal kerkgangers. Het CBS en het SCP zouden een rapport moeten uitbrengen over kerkelijke betrokkenheid in Nederland waarbij ze niet alleen mensen interviewen met de vraag of ze tot een kerk behoren en hoe vaak ze naar de kerk gaan. Onderzoekers naar hedendaagse kerkelijke betrokkenheid zouden ook het aantal kerkgangers in een bepaalde stad gedurende een bepaalde periode moeten gaan tellen. Daarnaast zouden ze het aantal lidmaten, dopelingen, kerkelijke huwelijken en belijdenissen moeten opvragen en de ontwikkeling van inkomsten van de kerken bij het onderzoek moeten betrekken. Pas dan zouden zij met een weloverwogen beeld van de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Nederland kunnen komen.

Een tweede opvallend punt is dat in veel van de behandelde steden en dorpen een hoogtepunt in de kerkelijke betrokkenheid viel waar te nemen in de zeventiende eeuw. Voor Amsterdam, Sloten en Sneek lag dit hoogtepunt rond 1650. Bij Heeg en Heerenveen constateerde we

dat het hoogtepunt rond 1660 moet hebben gelegen. In St. Annaparochie namen we een relatief laat hoogtepunt waar (1690) terwijl de kerk van Graft haar hoogtepunt tussen 1650 en 1680 moet hebben gekend. We concludeerden dat er sprake was van een hoogtepunt op basis van de rituele betrokkenheid (het aantal dopelingen) en het aantal lidmaten (de tweede dimensie van kerkelijke betrokkenheid). De vraag waarom de kerkelijke betrokkenheid in de Gereformeerde Kerk in deze tijd zijn hoogtepunt heeft bereikt, gaat voorbij aan het doel van deze scriptie. Toch zou ik enkele vermoedens willen uitspreken. Een mogelijke verklaring is dat de Nadere Reformatie in deze tijd de kerkelijke betrokkenheid heeft gestimuleerd. Ook zouden de gevolgen van het rampjaar 1672 op een of andere manier een negatieve invloed kunnen hebben gehad op de kerkelijke betrokkenheid. Om tot een werkelijke verklaring van dit hoogtepunt in kerkelijke betrokkenheid te komen zou ten eerste moeten worden onderzocht of dit hoogtepunt in de Gereformeerde Kerk ook in andere dorpen en steden valt waar te nemen. Bovendien zou met behulp van de verschillende dimensies van kerkelijke betrokkenheid moeten worden onderzocht of dit hoogtepunt in kerkelijke betrokkenheid ook valt waar te nemen binnen de katholieke, lutherse en doperse kerken. Pas dan kan worden geconcludeerd of externe dan wel interne factoren tot een grotere kerkelijke betrokkenheid binnen de Gereformeerde Kerk hebben geleid.

De wijze waarop de kerkelijke betrokkenheid zich in de twee eeuwen na deze hoogtepunten ontwikkelde, verschilde per plaats. Voor Amsterdam, Heeg en Sloten concludeerden we dat er sprake was van een stabilisatie van de kerkelijke betrokkenheid na het hoogtepunt halverwege de zeventiende eeuw. In St. Annaparochie en vooral Heerenveen en Sneek vond waarschijnlijk een daling van de kerkelijke betrokkenheid plaats. Het is opvallend dat we in de paragraaf over Friesland concludeerden dat de stabilisatie in de kleinere plaatsen en de achteruitgang in de grotere plaatsen plaatsvond, terwijl we hier Amsterdam ook in het rijtje met een stabiele kerkelijke betrokkenheid terugzien.¹⁴⁹ Waarom de kerkelijke betrokkenheid in kleinere plaatsen stabiel bleef en in de grotere plaatsen daalde, blijkt niet uit deze scriptie. Wederom zou onderzoek naar andere plaatsen of de kerkelijke betrokkenheid in de andere kerken kunnen helpen om er achter te komen in welke hoek een verklaring gezocht zou moeten worden. Een verklaring zou niet alleen moeten kijken naar de verschillen tussen grotere en kleinere plaatsen. Ook de op dit gebied uitzonderlijke ontwikkeling in Amsterdam zou binnen deze verklaring een plekje moeten krijgen, of moeten worden gefalsificeerd.

Een vierde punt dat in deze scriptie is opgevallen, is dat financiële betrokkenheid zich regelmatig anders ontwikkelde dan de andere vier vormen van kerkelijke betrokkenheid. In de paragraaf over Amsterdam zagen we dat in de periode 1700-1800 de financiële betrokkenheid

¹⁴⁹ Een argument dat de waarneming wat betreft het verschil tussen grotere en kleinere plaatsen ondersteunt, is dat de kerkelijke betrokkenheid in het dorp Graft vanaf 1680 afnam terwijl de kerkelijke betrokkenheid in de kleinere Graftdijken stabiel bleef of toenam.

toenam, ondanks dat deze toename bij de andere dimensies niet viel waar te nemen. Voor de negentiende eeuw geldt dat de financiële betrokkenheid al eerder begon af te nemen dan andere vormen van kerkelijke betrokkenheid. In Graft zagen we dat de financiële betrokkenheid na 1680 toenam terwijl andere vormen van betrokkenheid wezen op een daling van kerkelijke betrokkenheid. Voor Klaaswaal namen we een zeer grote toename van financiële middelen waar die echter niet kon worden vergeleken met andere vormen van kerkelijke betrokkenheid.

Financiële betrokkenheid bij de kerk ontwikkelde zich dus duidelijk anders dan de betrokkenheid volgens de overige dimensies. We zouden hieruit kunnen concluderen dat deze dimensie van kerkelijke betrokkenheid beter niet gehanteerd kan worden als we de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in Nederland willen achterhalen: zij maakt ons beeld eerder troebeler dan dat zij meer duidelijkheid verschaft. Aan de andere kant wijst deze factor ons juist op een vorm van betrokkenheid die misschien ver weg staat van het moderne beeld van het 'van de kerk zijn', maar in het verleden zeer relevant was. En zoals we in de paragraaf over Graft zagen, is het misschien juist op het gebied van financiële betrokkenheid (de financiering van de ramen van de nieuw te bouwen kerk in Oost-Graftdijk) dat de in de statistieken lastig op te sporen groep 'liefhebbers' hun betrokkenheid laten zien.

Om een beter inzicht te krijgen in de oorzaken van de verandering van kerkelijke betrokkenheid in Nederland, zou voor meer plaatsen en perioden de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid op basis van de vijf dimensies onderzocht en vergeleken moeten worden. Als de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid binnen andere kerken er op wijst dat de verandering van kerkelijke betrokkenheid per kerkelijke genootschap verschilde, moet er aandacht zijn voor interne oorzaken. Op deze manier kan de ontwikkeling van kerkelijke betrokkenheid in verschillende plaatsen, tijden en kerken beter worden verklaard dan wanneer alleen wordt gekeken naar de verklaringen op macroniveau.¹⁵⁰ Door meerdere dimensies van kerkelijke betrokkenheid te hanteren kan het onderzoek naar kerkelijke betrokkenheid in Nederland uitstijgen boven onderzoeken die een ideaalbeeld van een betrokken kerkganger hanteren (zoals Kruijt) of kerkelijke betrokkenheid in één cijfer proberen te vangen (zoals het CBS en Van Deursen).

¹⁵⁰ Hierbij denk ik vooral aan verklaringen van ontkerkelijking in de afgelopen anderhalve eeuw die alleen oog hebben voor economische omstandigheden (industrialisatie) en/of de verandering van ideeën (de opkomst van het socialisme en intellectueel atheïsme), zie inleiding.

9. Summary

The secularization theory states that religion becomes less important in a society when it becomes more modern. Religious Adherence Rates show that this theory does not apply to the situation in the US. Does it apply to the situation in the Netherlands? Statistics show that the rate of people considering themselves as belonging to a church dropped considerably in the last 150 years. Moreover we know that the number of people attending to a church regularly dropped sharply in the last 40 years. However, we can not interpret these facts clearly when we do not know how many people belonged to the church or attended the church in the period before these statistics started. But how can you measure whether people were 'involved with' the church in the period 1600-1850?

During my research, I found five usable dimensions to measure this church involvement: whether people say that they are involved with a church, whether people are member of a church, whether people attend to a church, whether people are involved in the rituals of the church and whether people are financially involved with a church. Because I aimed to state something about the whole Netherlands, I picked several towns or cities on which has been done some research in at least three of these dimensions and for several centuries. The areas which became part of this research are Amsterdam, some towns and cities in the province of Friesland, and the small towns Graft and Klaaswaal.

The most important conclusion of this thesis is that it is necessary to measure church involvement by making use of multiple dimensions of church involvement. In many cases, the dimensions gave different insights in how church involvement developed and only by combining the dimensions we got a better insight in how church involvement developed. A second conclusion is that in most towns and cities the church involvement reached a peak in the middle of the seventeenth century. Thirdly, I found out that the bigger the town or city the more the church involvement dropped in the centuries after this highpoint. A fourth conclusion is that the financial dimension gave a completely different view of the development of church involvement from the other four dimensions.

To get a better insight in the church involvement in the last centuries in the Netherlands, the five dimensions should be used in research on the development of church involvement in other towns and cities in the Netherlands. Secondly, while this research concentrated on the developments within the Dutch Reformed Church, other researchers should use the model of multiple dimensions in studying the developments within other churches. Thereby we could get a better insight in whether the fall of church involvement in the Netherlands since 1850 was caused by internal or external causes.

10. Bibliografie

- Allewijn, M., *Vier eeuwen in Oud-Cromstrijen, Kerk en school in Klaaswaal 1566-1966* (Oud-Beijerland, 1966)
- Banning, Dr. W, red, *Handboek pastorale sociologie*, dl 1-7 ('s-Gravenhage, 1953)
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk, Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum, 1999)
- Becker, Jos, 'De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes, 40% of 60% buitenkerkelijken?', Werkdocument 92, Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag, 2003).
- Becker, Jos, 'Church membership investigated' (1950-2002) In: Erik Sengers red., *The Dutch and their gods, Secularization and transformation of religion in The Netherlands since 1950* (Hilversum, 2005).
- Bos, David, *In dienst van het Koninkrijk, Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam, 1999)
- Bos, David, "Om dan nu, naar 's Heeren wil, voor uwen kostelijken Godsdienst wat te geven', Geld en geloof in negentiende-eeuws hervormd Amsterdam', In: red. J.D.Snel ea., *En God bleef toch in Mokum, Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Delft, 2000)
- Chadwick, Owen, *The secularization of the European mind in the 19th century* (Cambridge, 1975, herdruk 2000)
- Davie, Grace, *Religion in Modern Europe, A Memory Mutates* (Oxford, 2000, herdruk 2002)
- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder, Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1994).
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen, Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. (Franeker, 1974; herdruk 1998)
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam, I-IV*, (Amsterdam, 1965)
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland, Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Wageningen, 1972).
- Finke, Roger en Rodney Stark, *The Churching of America, 1776-1990, winners and Losers in Our Religious Economy* (New Brunswick, 1992)
- Hadden, J. K. 1987, 'Toward desacralizing secularization theory', *Social Forces*, Jaargang 65, deel 3, 1987, p 587-611.
- Israël, Jonathan I., *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford, 1995, 2e druk 1998)
- Kok, Johannes Antonius de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen, 1964)
- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland, haar verbreiding en oorzaken, proeve ener sociografiese verklaring* (Groningen, 1933)
- Kuyper, Abraham, *Confidentie, Schrijven aan den weled.heer J.H. van der Linden* (Amsterdam, 1873)

MacCulloch, Diarmaid, *Europe's house divided, 1490-1700* (London, 2004)

Noll, Mark A red. ea., *Eerdmans' Handbook to Christianity in America* (Grand Rapids, 1983)

Smart, Ninian, *An Anatomy of the Word's beliefs* (Berkeley, 1996).

Staverman, M., *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen, 1954)

Stigter, Robert, 'City Reformations, A Comparative Historical Analysis of the success of city reformations in sixteenth century Western Europe' (Utrecht, 2008)

Stigter, Robert, 'Kerklidmaatschap en kerkgang, over de waarde van sociologisch onderzoek voor de kerkgeschiedenis' (2009)

Suurenbroek, Frank, *Binnenlandse immigratie naar en uit Amsterdam (1870-1890)*, (Amsterdam, 2001)

Veen, S.D. van, 'Het kerkelijk leven' In: *Uit onzen bloeitijd: schetsen van het leven onzer vaderen in de 17^e eeuw*, S.D. van Veen, red. (Baarn, 1909)

CBS, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?conceptid=396>, bezocht in juni 2010

CBS, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37944&D1=05&D2=a&HDR=T&STB=G1&CHARTTYPE=2&VW=T>, bezocht in juni 2010

CBS, 'Kerkelijkheid in Nederland', Webmagazine, maandag 23 december 2002, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2002/2002-1094-wm.htm>, bezocht op 18 november 2009

Bijlagen

I Bevolking Amsterdam

1570	30000
1600	60000
1622	104932
1632	116000
1635	120000
1647	140000
1672	200000
1688	200000
1700	205000
1720	220000
1732	220000
1749	200000
1795	217024
1815	180000
1849	224035
1859	243304
1869	264694
1879	317011
1889	408061
1899	510853
1909	566131
1920	683166
1930	757386

II Toename aantal predikanten Amsterdam t.o.v bevolkingstoename

	Aantal predik.	Toename aantal predikanten tov laatste decennium waarvan aantal inwoners bekend is	Procentuele toename aantal predikanten per decennium	Bevolking	Procentuele toename bevolking tov laatste decennium waarvan aantal inwoners bekend is	Procentuele toename bevolking per decennium
1580	6					
1590	6					
1600	7			60000		
1610	9					
1620	11	1,571429	28,57143	100000	1,666667	33,33333
1630	13	1,181818	18,18182	115000	1,15	15
1640	14	1,076923	7,692308	130000	1,130435	13,04348
1650	17	1,214286	21,42857	145000	1,115385	11,53846
1660	24					
1670	29	1,705882	35,29412	200000	1,37931	18,96552

III Aandeel en absolute aantallen gezindten in Amsterdam

	Aantal inwoners	Aandeel Hervormden	Hervormden absoluut	Aandeel geref.	Geref. absoluut	Aandeel hervormden+geref.
1795	217024	0,486	105473,7			0,486
1809	201714	0,50003	100863			0,50003
1815	180000	0,5	90000			0,5
1849	224035	0,49	109777,2			0,49
1859	243304	0,496	120678,8			0,496
1869	264694	0,494	130758,8			0,494
1879	317011	0,489	155018,4			0,489
1889	408061	0,4	163224,4	0,08	32644,88	0,48
1899	510853	0,415	212004	0,044	22477,53	0,459
1909	566131	0,352	199278,1	0,058	32835,6	0,41
1920	683166	0,295	201534	0,056	38257,3	0,351
1930	757386	0,212	160565,8	0,044	33324,98	0,256
1947	803847	0,19	152730,9	0,044	35369,27	0,234

	Aandeel katholieken	Katholieken absoluut	Aandeel lutheranen	Lutheranen absoluut
1795	0,215	46660,16	0,165	35808,96
1809	0,209138	42186	0,117994	23801
1815	0,212	38160	0,174	31320
1849	0,218	48839,63	0,141	31588,94
1859	0,217	52796,97	0,134	32602,74
1869	0,217	57438,6	0,136	35998,38
1879	0,219	69425,41	0,114	36139,25
1889	0,224	91405,66	0,104	42438,34
1899	0,235	120050,5	0,092	46998,48
1909	0,235	133040,8	0,08	45290,48
1920	0,227	155078,7	0,075	51237,45
1930	0,22	166624,9	0,043	32567,6
1947	0,233	187296,4	0,028	22507,72

IV Ontwikkeling aantal kerkgangers in Amsterdam

	aantal kerkgangers	Aantal inwoners	Aantal hervormden	Percentage kerkgangers onder hervormden	Percentage kerkgangers onder bevolking
1850	10500	224035	109777,2	0,095648	0,046868
1870	7000	317011	130758,8	0,053534	0,022081
1907	15000	566131	199278,1	0,075272	0,026496
1920	13099,70805	683166	201534	0,065	0,019175
1931	9000	757386	160565,8	0,056052	0,011883

Daling percentage kerkgangers onder hervormden	Daling percentage onder bevolking
0,559693	0,47114
1,406063	1,199915
0,863538	0,723704
0,862335	0,619712